

ԴՐՕՇԱԿ

ISSN 2579-2954

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պաշտոնաթերթ

(78-րդ տարի) Թիվ-8 (1690)

Օգոստոս 2024

Բովանդակություն

«Դրոշակ» ամսաթերթ
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության
պաշտոնաթերթ
Հիմնադիր՝ «ՀՅԴ պատմության թանգարան
հիմնադրամ»
Երևան, Միեր Մկրտչյան փ. 12/1
Հեռ. (+374) 10-52-18-90
Էլ. հասցե՝ droshak@arf.am
Կայք՝ <https://www.droshak.am>

Գլխավոր խմբագիր՝ Արտաշես Շահբազյան
Խմբագրական խորհուրդ

1- Առաջնորդող

Որ ճանապարհն է ընտրելու
մեծամասնությունը (Էջ 1-3)

2- Հարցազրույց

Հարցազրույց Գառնիկ Դանիելյանի հետ
Հասնել իշխանափոխության՝ երկիրը փրկելու
համար (Էջ 4-7)

3- Թարգմանություն

Տիգրան Բաղդասյան
Հայ զինվորականներին պատել է
Ստոկհոլմյան համախոսանիշը (Էջ 8-10)

Ահմադ Քազեմի
ՆԱՏՕ-ի թուրանական միջանցքը և
Ռուսաստանի արատավոր
տրամաբանությունը (Էջ 11-14)

4- Հասարակություն

Մանվել Մկրտչյան
Որտե՞ղ են ապրում հակազգային և
հակապետական մանրէները (Էջ 15-17)

5- Պատմության լուսարձակ

Անի Մելքոնյան
Հայ եկեղեցու պատմական առաքելությունը
ազգային ինքնության պահպանման գործում
(Էջ 18-22)

6- Տարածաշրջանային

Վահե Սարգսյան
Ռուս-վրացական հարաբերություններն
այցագրային և հաղորդակցության
ոլորտներում - մաս 2 (Էջ 23-30)

7- Աշխարհաքաղաքական

Լիանա Պետրոսյան
Իրանա-իսրայելական հակամարտությունն
ու Ադրբեջանի դիրքորոշումը (Էջ 31-33)

Նարե Գևորգյան
Իրան-Իսրայել առճակատում և
տարածաշրջանային նոր մարտահրավերները
(Էջ 34-35)

8- Գաղափարական

Կարեն Խանլարեան
Գարեգին Խաժակը՝ Կարլ Մարքսի
ռասիստական հայացքների
քննադատ (Էջ 36-43)

9- Ընկերական գրույցներ

Վրեժ-Արմեն
ԽօսքԷն անդին (Էջ 44)

Որ ճանապարհին է ընտրելու մեծամասնությունը

Մայիս 28-ին Թուրքիայի նախագահ Էրդողանը հրապարակայնորեն հայտարարեց. «Ինչպես մենք մտանք Ղարաբաղ ու Լիբիա, նույն կերպ կարող ենք մտնել Իսրայել: Չկա պատճառ, թե ինչու մենք չպետք է դա անենք»: Ադրբեջանի պաշտոնական ներկայացուցիչներն անհամաձայնությամբ և անթաքույց դժգոհությամբ հակադարձեցին «ավագ եղբոր» այս հայտարարությանը: Արդյո՞ք սա առիթ չէր, որ Հայաստանի իշխանությունը ևս որոշ գնահատականներ ներկայացնեի միջազգային սահմանափակ կոալիցիայի ցեղասպանական ոճրագործության այս ինքնաբացահայտման վերաբերյալ: Իհարկե համապատասխան առիթն ընձեռվել էր, բայց այն օգտագործելու համար Հայաստանի իշխանությունը պետք է լինեի գոնե Ադրբեջանի իշխանության չափ քաղաքականապես որձ, և ինքնուրույն: Մյուս կողմից, ծանոթ գործելակերպ է, երբ Հայաստանի իշխանությունն իրեն խուլի տեղ է դնում, երբ անհրաժեշտ է հակադարձել, երբ ունի գոյություններ են թույլ տրվում իր ներկայացրած պետության և ժողովրդի դեմ: Իրականում նման հայտարարությունները, ադրբեջանցիներից ոչ պակաս, անհարմար վիճակում են դնում Հայաստանի իշխանությանը՝ «խաղաղասիրական, եղբայրական» մտայնությունների և մոլորությունների համար: Հիշենք, որ 2020 թվականի պատերազմից հետո Հայաստանի իշխանությունը ծպտուն չհանեց Թուրքիայի վճռորոշ դերակատարության մասին, թեև տիրապետում էր բազմաթիվ ակնհայտ փաստերի: Ընդհակառակը, երկու շաբաթ չանցած ՔՊ-ականները խանդավառված հայտարարում էին, թե այլևս ոչինչ չի խանգարում Թուրքիայի հետ տնտեսական և քաղաքական ակտիվ գործակցության համար: Ակնհայտորեն այդ քաղաքականության նախագիծը հաստատված էր վաղուց, և թերևս միայն Արցախի անկախ գոյության փաստն էր խանգարում հայության թիկունքում կայացված այդ դավադիր գործարքի իրագործմանը: Հարաբերությունների գործնականացման երկրորդ օրինակը վերաբերում է հենց Ադրբեջանին: Համաձայն իր խոստովանության, դեռևս 2018 թվականին Փաշինյանը «իմացել էր», որ Արցախը լինելու է Ադրբեջանի կազմում: Մենք տեսնում ենք ներդաշնակված գործողություններով այս ծրագրի գործարկումը նշյալ շրջանից մինչև 2020 թվականի պատերազմ և դրանից հետո: Փաշինյանը, օրինակ, մինչև պատերազմը հասարակության «ականջում եփում էր» այն միտքը, թե գլխավորը Արցախի ժողովրդի անվտանգությունն ու մարդկային իրավունքներն են, հայտարարում էր, որ պատերազմում պարտությունը դեռևս պարտություն չի նշանակում, այնուհետև մերժեց կեսից պատերազմը դադարեցնելու և ազատագրված տարածքների հանձնման դիմաց Արցախը պահպանելու Ռուսաստանի նախագահի առաջարկը: Նա ավելի շատ տարածքներ հանձնեց ոչ

թե պատերազմի ստեղծած ռեալ իրողությունների, այլ բանավոր պայմանավորվածությունների հիման վրա, ստորագրեց փաստաթուղթ, որով ճանաչեց Արցախը Ադրբեջանի մաս, մատը մատին չխփեց սեփական իշխանությանը կամ միջազգային հարթակներում պաշտպանելու համար ամիսներ շարունակ շրջափակման մեջ գտնվող արցախցիներին, 2023 թվականի սեպտեմբերի 19-ին անմիջապես հայտարարեց, թե Հայաստանը ոչ մի միջամտություն չի ունենա Արցախի նկատմամբ սկսված ագրեսիային, իսկ այնուհետև արյունալի ագրեսիայի մեջ ներքաշված արցախահայության վերաբերյալ հայտարարեց, թե վերջինիս ֆիզիկական վտանգ չի սպառնում: Այնուհետև, զուգահեռաբար, Ալիևը՝ Ադրբեջանում, իսկ Փաշինյանը՝ Հայաստանում ձեռնարկեցին Արցախի տարբեր մակարդակի քաղաքական-վարչական ղեկավարների, բարձրաստիճան գինվորականների հալածանքն ու ձերբակալությունները: Ալիևը Բաքվից, իսկ Փաշինյանը Երևանից ամեն փորձ գործադրում են փաստելու համար, թե Արցախի հարց այլևս գոյություն չունի, Փաշինյանը շատ վաղուց մոռացել է Արցախ բառը և փոխարինել այն Ադրբեջանի համար ընդունելի Լեռնային Ղարաբաղ եզրով, ցայսօր նա որևէ հանդիպում չի ունեցել Հայաստանում գտնվող Արցախի որևէ ղեկավարի հետ՝ վախենալով, թե Ադրբեջանին դուր չի գա: Նա ձախողում է Արցախի հարցի հետապնդմանն ուղղված ցանկացած միջոցառում Հայաստանում, և դրա վերջին փաստը համապատասխան հրահանգով պետական և այլ կազմակերպությունների մերժումն էր դահլիճ տրամադրել ազգային ուժերին՝ Արցախի անկախության օրը նշելու համար: Ադրբեջանի ղեկավարությունը հայտարարում է, թե Հայաստանի հետ խաղաղության հասնելու համար պետք է տեղի ունենա սահմանազատում և սահմանագծում կոչված հայկական տարածքների միակողմանի զիջումների գործընթացը, և Փաշինյանն իրականացնում է

դա, Ադրբեջանը հայտարարում է, թե խաղաղության պայմանագիր ստորագրելու համար պետք լուծարվի ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը, փոխվեն Հայաստանի Հռչակագիրն ու Սահմանադրությունը, և նույնը կրկնում է Հայաստանի իշխանությունը: Հայաստանի իշխանությունը ոչ միայն լուծում է, երբ Ադրբեջանը Հայաստանի տարածքը ներկայացնում է որպես Արևմտյան Ադրբեջան, այլև շտապում է ժխտել հայց ցեղասպանությունը, խեղաթյուրել հայոց պատմության դասագրքերը՝ ի օգուտ Թուրքիայի և Ադրբեջանի: Հայաստանի իշխանությունը պապանձված է, երբ Ադրբեջանն օրը ցերեկով Արցախում իրականացնում է մշակութային ցեղասպանություն... Թերևս հաստատելու համար իրենց խառնախմբից մեկի խոսքը, թե ավելի լավ է լինել թուրքի շուն:

Ըստ aravot.am կայքէջի նույն օրվա հրապարակման՝ 2024 թվականի հուլիսի 30-ին, Թեհրանում ՀՀ վարչապետի հետ հանդիպման ժամանակ Իրանի հոգևոր առաջնորդ Ալի Խամենեին. «վերահաստատել է ՀՀ տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտությունը և հայտարարել. «ԻԻՀ-ն Զանգեզուրի ճանապարհը համարում է ի վնաս Հայաստանի և հաստատակամ է իր այս դիրքորոշման մեջ»: Խամենեին շեշտել է, որ օտարները չպետք է սահմանափակումներ ստեղծեն հարևանների հետ հարաբերությունների համար և հավելել, որ երկրների անվտանգությունն ու խաղաղությունն ապահովվում է սեփական ուժերին և մերձավորներին ապավինելով: Նա ընդգծել է, որ «երկու երկրների միջև համագործակցությունը հաստատակամորեն կշարունակվի՝ հիմնված սահմանված շահերի վրա և այոց քաղաքականությունից անկախ»: Ինչ է պատասխանել սրան Հայաստանի ղեկավարը, հայտնի չէ, իսկ հայտնի չէ, որովհետև նա ընդունակ չէր Հայաստանի ինքնիշխանության և շահերի վերաբերյալ նույն ոգով արձագանքել դիմացինին: Ըստ էության, սա ոչ թե երկխոսություն է, այլ Իրանի Իսլամական Հանրապետության փաստական առաջնորդի զգուշացումը Հայաստանի ղեկավարին՝ հատկապես շեշտելով, որ Հայաստանի իշխանությունը պարտավոր է պաշտպանել իր երկրի տարածքային ամբողջականությունը, որ իրենք տեղյակ են այսպես կոչված, Զանգեզուրի միջանցքի վերաբերյալ Հայաստանի իշխանությունների գաղտնի պայմանավորվածությունների մասին և դեմ են լինելու դրա իրագործմանը, որ օտար տերությունները չպետք է թելադրեն և սահմանափակեն Հայաստանի իշխանություններին՝ վարելու անկախ, ինքնուրույն քաղաքականություն հարևանների հետ: Մրան էլ Իրանի առաջնորդը հավելել է այն դասը, որից, դժբախտաբար, հեռու է Հայաստանի խամաճիկ ղեկավարը. «Երկրների անվտանգությունն ու խաղաղությունն ապահովվում է սեփական ուժերին և մերձավորներին ապավինելով»:

Շատ հայտարարություններ, տեսակետներ, որոնք հնչում են Ռուսաստանից, նույնպես պետք է ընկալել որպես հիշեցումներ և զգուշացումներ Հայաստանի իշխանությանը: Օրինակ, այն մասին, որ Ռուսաստանը չի պատրաստվում լքել Անդրկովկասը, և Հայաստանի իշխանությունը թող չփորձի իրենց փոխարեն այստեղ տեղավորել ՆԱՏՕ-ական ուժերի: Օրինակ, այն մասին, որ ինչպես եռակողմ, այնպես էլ երկկողմ մակարդակով եղել են մի շարք գրավոր և բանավոր հայտարարություններ ու պայմանավորվածություններ, որ Զանգեզուրով պետք է անցնեն ճանապարհներ և ոչ միջանցքներ, և դրանք պետք է գտնվեն Հայաստանի գերիշխանության ներքո, որոնց վրա գտնվող մաքսակետերն էլ կվերահսկվեն Հայաստանի և ապա Ռուսաստանի մաքսատների կողմից: Այս

մասին մեկ-երկու տարի առաջ խոսում էր նաև Նիկոլ Փաշինյանը, սակայն Արևմտյան «հովանավորների» թելադրանքով այս ծրագիրը մերժվում է, և դրա փոխարեն, ժողովրդից գաղտնի, Հայաստանի իշխանությունը համաձայնվել է միջանցքի գաղափարի հետ, որը կվերահսկեն ադրբեջանցիները և գուցե թուրքերը: Այս մասին հնչել են վերջինների ներկայացուցիչների հայտարարությունները, և այս դեպքում էլ Հայաստանի իշխանությունը որդեգրել է խուլ ձևանալու քաղաքականությունը: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի այս իշխանությունը հաստատվել է երկրում որպես Արևմտյան նախագիծ, շարունակում է ծառայել Հայաստանը Ադրբեջանա-թուրքական և Արևմտյան շահերի ֆորպոստի վերածելու քաղաքականությամբ: Այդ քաղաքականությունը ներկայումս դարձել է ավելի ագրեսիվ և դինամիկ, կապված Ուկրաինական ճակատում Ռուսական ուժին հակակշռելու նպատակի հետ: Իրականում այդ նախագիծը ծառայում է շատ ավելի գլոբալ ծրագրի՝ Միջին միջանցք անվանված հաղորդակցական եղած և նոր ուղիների տնօրինմանը, որոնց կայացմամբ մի կողմից պետք է չեզոքացվի Ռուսաստանի ու Չինաստանի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը, մյուս կողմից Միջին միջանցքով Արևմուտքը իրար կշաղկապի Եվրոպան և Ասիան, կտնօրինի այս տարածաշրջանը քաղաքականապես, ինչպես նաև այստեղ գտնվող բնական հարուստ և հազվագյուտ պաշարները: Մա, իհարկե, նոր ծրագիր չէ, այլ նախագծվել է դեռևս խորհրդային տարիներին, սակայն այժմ գործնականացման փուլ է մտել, հատկապես վերջին տասնամյակների ու տարիների աշխարհաքաղաքական փոփոխություններից հետո: Ինչ վերաբերում է կոնկրետ Հայաստանին վերաբերող հատվածին, ապա մեջբերենք մի միտք Եգոր Լիսովենկոյի հոդվածից, որը հրատարակվել է «РИТМ Евразии» կայքէջում, սույն թվականի օգոստոսի 7-ին. «Վաշինգտոնը ակտիվորեն ձգտում է իր վերահսկողության տակ վերցնել Հայաստանի եւ Ադրբեջանի տարածքով, այդ թվում, այսպես կոչված, Զանգեզուրի միջանցքով բեռների տարանցման հարցի լուծումը: Դ. Օ՝ Բրայենը (ԱՄՆ պետքարտուղարի՝ Եվրոպայի և Եվրասիայի հարցերով օգնական - Դրոշակ) նշել է՝ Բաքվի և Երևանի միջև խաղաղության հասնելը և տրանսպորտային նոր հաղորդակցությունների բացումը, որոնք թույլ կտային ստեղծել առևտրային երթուղի՝ շրջանցելով Ռուսաստանը, կարևոր նշանակություն ունեն ոչ միայն Հարավային Կովկասի երկրների, այլև տարածաշրջանի այլ պետությունների համար: Ակնհայտ դարձավ՝ Վաշինգտոնն ամեն ինչ անելու է, որպեսզի այն երթուղին, որը պետք է Ադրբեջանը միացնի Նախիջևանին Հայաստանի հարավով, այնուհետև Թուրքիայի հետ, չհայտնվի ՌԴ ազդեցության տակ»:

Գերուժերի մրցակցության այս դաշտում օգտագործվող գործիքի դեր է հատկացվել Հայաստանին, նրա իշխանությունների քաղաքական կախումների և քաղաքական նույնչափ տգիտության պատճառով:

Նախորդող իշխանություններին գրեթե 30 տարի հաջողվեց Հայաստանը գերծ պահել մեծ քաղաքականության մեջ ոտատակ ընկնելուց և գործակցել բոլոր գործընկերների հետ, խուսափելով որևէ մեկի կողմից ընդդեմ մեկ ուրիշի գործելուց: Երիտասարդ դուրսաբծուկներն անհայրենիք, ու ընչաքաղց առաջնորդի հետ փորձեցին մտնել հակառակ խաղի մեջ և իրենց թանկ ծախել: Փոխարենը նրանք կործանեցին Արցախն ու սպառնալիքների հողմապտույտի մեջ նետեցին Հայաստանը, իսկ իրենք հայտնվել են մի իրավիճակում, երբ խաղի դաշտը գնալով նեղանում է, մրցակից բևեռներից յուրաքանչյուրը պահանջում է կոնկրետ կողմնորոշում դա փաստող իրական քայլերով: Միաժամանակ կողմերից յուրաքանչյուրը նրանց պես էժան ապրանքի դիմաց չի ցանկանում վտանգել իր շահերը և զսպել Հայաստանի կոկորդից բռնած թուրքադրբեջանական տանդեմին:

Ինչ է անում այս դառը ճաշը եփած Հայաստանի դեկավարը՝ հեծանիվ է քշում և զվարճանում է: Մրանով նա ի՛նչ է ցանկանում ասել, որ ինքը անհոգ է հատկապես իր իշխանությանը սպառնացող մարտահրավերների դիմաց: Իրականում նա փաստում է, որ անելիք չունի տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական գործընթացների մեջ, որոնցում Հայաստանը վերածվել է առևտրի էժան առարկայի, իսկ Հայաստանը ներկայացնողը՝ անարժեք խամաճիկի, որին պարզապես տեղյակ են պահում իր իշխանությանը պատկանող երկրի շուրջ տեղի ունեցող գործընթացների մասին: Հեծանիվ քշելը, թերևս, իրեն գժի տեղ դնելու երկրի ղեկավարի հարագատ հնարքի մի դրսևորումն է, երբ չի իմանում, թե ինչ անել: Նա, իհարկե, փորձում է իրեն կարևորել տպավորություն ստեղծելով, թե Հայաստանի խաղաղությունը կերտելով է զբաղված կամ թե երկիրը տանում է դեպի Եվրամիություն: Նա փորձելու է տպավորություն ստեղծել, թե ինքը մեծ քաղաքականության մեջ դերակատար է, եթե հաջողվի Հայաստան բերել Ֆրանսիայի նախագահին կամ, հյուր գնալ, օրինակ, Կանադայի վարչապետին և հույս ունի, թե իր փչած փուչիկներով դեռ հիացողներ կլինեն Հայաստանի սուտ ինտելիգենտների և ազգային արժանապատվությունը կորցրած ամբոխի շարքերում: Հայաստանի իշխանությունը առևտրի է հանել երկիրը դիմացը մուրալով քաղաքական հովանավորություն և իշխանությունը պահպանելու երաշխիք: Երկրի համար ճակատագրական մարտահրավերների հանդիման այս իշխանությունը իրեն հակառակորդ է տեսնում սեփական ժողովրդին, քանի որ իր իշխանության նկատմամբ եղած հիմնական խնդիրը հենց նա է: Մեր ապրած պատմական ժամանակը հնարավորությունների և կորուստների ժամանակահատված է: Այնուամենայնիվ, որևէ անհատ կամ ուժ չի կարող որոշել մի երկրի ճակատագիր, եթե իր աթոռը հենված չէ որոշակի զանգվածի ուսերի վրա: Հայ ժողովրդի այսօրվա պայքարը գլխավորաբար ինքն իր հետ է՝ ինքնակործանում, թե՛ ինքնափրկություն, որ ճանապարհն է ընտրելու մեծամասնությունը: ■

Հասնել իշխանափոխության՝ երկիրը փրկելու համար

Հարցազրույց «Սրբազան շարժման» ղեկավարության ներկայացուցիչ Գառնիկ Գանիելյանի հետ

Գրոշակ – Հարգելի՛ Գառնիկ, «Սրբազան պայքարի» շարժումը ամռան ամիսներին դադարեցրեց զանգվածային միջոցառումները, սակայն այլ ձևաչափերով շարունակեց գործունեությունը: Որպես շարժման առաջնորդներից մեկը, այս ընթացքում դուք գտնվել եք այդ գործունեության առանցքում: Գրեթե ամեն օր լրատվամիջոցները ներկայացրել են Բագրատ սրբազանի գլխավորությամբ շարժման ներկայացուցիչների հանդիպումները հանրապետության բնակավայրերում: Յուրաքանչյուր շաբաթվա ընթացքում նաև կազմակերպվում էին հավաքներ Երևանի Մուրբ Աննա եկեղեցու բակում: Երբ շարժման այս փուլը ևս մոտենում է իր լրումին, խնդրում եմ ներկայացրեք Ձեր տպավորությունը՝ ի՞նչ տեսաք, ի՞նչ եզրակացություններ կատարեցիք:

Գառնիկ Գ. – Սկսենք նրանից, որ հունիսի 12-ին տեղի ունեցած ոստիկանական վայրագություններից հետո ակնհայտ դարձավ, որ նոր իրականության առջև ենք կանգնած, և Բագրատ սրբազանն անհրաժեշտ համարեց շարժմանը հաղորդել ինստիտուցիոնալ բնույթ: Որոշվեց շարժման կորիզներ ձևավորել քաղաքներում ու գյուղերում, սկիզբ առան քննարկումները ոլորտային խմբերի հետ՝ տնտեսագետներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, դասախոսներ և այլն: Ամառվա ընթացքում թվարկված և այլ խմբերի հետ ակտիվ աշխատել ենք, ինչպես նշեցի, ունեցել ենք հանդիպումներ մարզերում, քաղաքներում, գյուղերում, Երևանի բակերում: Ամառային ճամբարներում հանդիպել ենք ավելի քան 3.000 երիտասարդների հետ: Ճամբարների մի մասը կազմակերպվել է շարժման կողմից, մի մասը եղել են Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ճամբարները, իսկ մյուս մասն էլ այլ ճամբարներ են եղել, որոնցից հանդիպման հրավերներ էինք ստացել: Ուսանողներին և առհասարակ երիտասարդներին ներկայացրել ենք շարժման խնդիրներն ու նպատակները, բացատրել վերջինիս կարևորությունը, դրանում երիտասարդության առանցքային դերը, լսել ենք երիտասարդներին, հարցեր ենք քննարկել նրանց հետ: Դեռ շարժման Երևան հասնելու օրերից զգացել էինք, որ վերջինիս նկատմամբ երիտասարդությունը մեծ հետաքրքրություն է դրսևորում: Ճիշտ է, իշխանությունները փորձեցին ճնշում գործադրել, բիրտ ուժ կիրառեցին, սպառնացին հեռացնել համալսարաններից և այլն, բայց մեծ թվով երիտասարդներ դարձան շարժման ակտիվ մասնակիցը, և մենք տեսնում ենք, որ այս բանակն ավելի է մեծանում: Շատ կարևոր են Մուրբ Աննա եկեղեցու բակում կազմակերպվող պարբերական հանդիպումները, որոնք տեղեկատվության փոխանակման, կատարված գործերի վերաբերյալ յուրատեսակ հաշվետվության հնարավորություն են, ինչպես և անհատ քաղաքացիների հետ անմիջակա-

նորեն շփվելու առիթ: Շատերը անդամագրվել են շարժմանը, ներգրավվել են տարբեր ոլորտային խմբերում, շատերն առաջարկել են իրենց մասնագիտական աջակցությունը: Մյուս կողմից, այս ձևաչափը հնարավորություն է ընձեռում, որպեսզի մարդիկ իրենց կարծիքը փոխանցեն, առաջարկներ ներկայացնեն շարժման առաջիկա անելիքների վերաբերյալ:

Ի դեպ, ավելացնեմ, որ մենք դիմել էինք Մարգահամերգային համալիրի ղեկավարությանը ցանկանալով դահլիճ վարձակալել, որպեսզի սեպտեմբերյան իրադարձություններից առաջ շարժման ակտիվի բազմա-հազարանոց հավաք տեղի ունենար, սակայն Համալիրի ղեկավարությունը դահլիճ չտրամադրեց: Սա էլ ասում եմ փաստելու համար, որ իշխանությունները լրջորեն վսիսեցած են շարժումից և փորձում են ամեն տեսակի խոչընդոտներ հարուցել նրա առջև:

Գրոշակ – Մեր կարծիքով թեև Սրբազան շարժումը դնում է իշխանափոխության պահանջ, սակայն նրա նպատակը ոչ թե իշխանափոխությունն է, այլ այն աղետի կասեցումը, որը երկիրը գլորում է դեպի անդունդ: Լինելով սահմանային գոտու բնակիչ, ինչպես նաև այս ընթացքում մշտապես լինելով վտանգված գոտիներում, ունենալով տվյալ տարածքների հետ ամենօրյա կապ, ի՞նչ է ձեր պատկերացումը, ազգային շարժման շարունակումը որքանով է արդարացված և պահանջված:

Գառնիկ Գ. – Գաղտնիք չէ, որ այս շարժումը սկսվել է ապօրինի սահմանազատման-սահմանազման դեմ: Իշխանությունները հերթական անգամ խաբեցին ժողովրդին ասելով, թե սահմանազման գործընթաց է, և հենց որ սահման ունենանք Ադրբեջանի հետ, բոլոր խնդիրները վերանալու են, և ապրելու ենք խաղաղ ու հանգիստ: Իրականում սա միակողմանի զիջում է՝ Ադրբեջանի պահանջների ամբողջական կատարման պայմանով: Հայաստանն

այս գործընթացի հետևանքով չստացավ ոչինչ, իսկ Ադրբեյջանն ամբողջությամբ լուծեց այն խնդիրները, որոնք այդ ժամանակահատվածում դրել էր իր առջև: Իրականում տեղի ունեցածը սահմանագծում-սահմանագատում չէր: Հայաստանի ներկայացրած պահանջը, որպեսզի չորս գյուղերի հանձնման դիմաց մեր 31 բնակավայրերը անցնեին Հայաստանի իշխանությունների վերահսկողության տակ, մերժվեց: Ձեյիուն Բայրամովի գրասենյակը հայկական կողմի նամակին պատասխանեց, թե ոչ մի պահանջ չի կարող լինել, այնպես որ մոռացեք այդ գյուղերի մասին: Ավաճի ասպացույցներից մեկն էլ այն է, որ Կիրանցը հանձնելուց հետո ջրամբարի մյուս կողմում գտնվող Բերքաբեր գյուղի 900 հեկտար հայկական հողից Հայաստանը ոչ մի միլիմետր ետ չստացավ: Ավելացնենք, որ սահմանագատման ողջ գործընթացն ապօրինի է, որովհետև ցայսօր այդ գործընթացի իրականացման կարգը Ազգային ժողովը չի հաստատել: Ասում էին, թե հունիսի 1-ին այդ կարգը պետք է հաստատվի, բայց ոչ կարգն է հաստատվել, ոչ սահմանագատում ու սահմանագծում է իրականացվել: Այնպես որ, տեղի ունեցած ողջ գործընթացն ապօրինի է: Կրկնում եմ, տեղի է ունենում միակողմանի գիշում, որի հետևանքով Ադրբեյջանը ստանում է ռազմավարական նշանակության դիրքեր, ստանում ջրային ակունքների նկատմամբ վերահսկողություն, Տավուշի պաշտպանված առաջնագիծը հանձնվել է Ադրբեյջանին, և թշնամին հայտնվել է Հայաստան-Վրաստան միջպետական ճանապարհի եզրին՝ դրանից բխող բոլոր աղետալի հետևանքներով հանդերձ:

Դրօշակ – Այսինքն՝ ոչ մի նշան չկա, թե թշնամին պատրաստ է հրաժարվելու բուն Հայաստանից գրաված տարածքից:

Գառնիկ Գ. – Այս ամենը զուգորդվում է նրա հետ, որ Հայաստանից 300 քառակուսի կիլոմետր օկուպացված է թշնամու կողմից, և ոչ մի խոսք չկա այդ օկուպացիայի մասին: Ես հարց եմ տվել Արարատ Միրզոյանին՝ ո՞ր քարտեզներով են առաջնորդվում, և պատասխան եմ ստացել, թե այն քարտեզներով, որոնց հետ Ադրբեյջանը կհամաձայնվի: Այսինքն՝ մենք ընդամենը Ադրբեյջանի կամքը կատարողներն ենք, և այս ամենի կուլմինացիան եղավ այն, որ Ադրբեյջանի բարձրաստիճան պաշտոնյաներն արդեն բացահայտորեն ասում են, թե ոնց որ գնացիք ձեր ժողովրդին համոզեցիք, որ, եթե այդ տարածքները չտաք, պատերազմ է լինելու, գնացեք նույն կերպ համոզեք, որ եթե Սահմանադրության ու Հոչակագրի հետ կապված պահանջները չբավարարեք, դարձյալ պատերազմ է լինելու: Այսինքն՝ իրենք գտել են ձևը, ինչպես պետք է հայկական կողմին թելադրեն իրենց պահանջները: Հայկական կողմն էլ, ի դեմս վարչապետի և արտգործնախարարի, հայտարարում են, որ, եթե չգիշենք, պատերազմ է լինելու: Ադրբեյջանը ոգևորվում է դրանից և ամեն անգամ առաջ է քաշում նոր պահանջներ՝ ադրբեյջանցիների վերադարձի հարց, Արցախը Ադրբեյջանի կազմում ճանաչելուց հետո փոխհատուցման հարց, քանի որ այս դեպքում Հայաստանը դառնում է ագրեսոր: Եվ էլի

նմանատիպ հարցեր, որոնք կհանգեցնեն Հայաստանի չգոյությանը: Սրանով ուզում եմ ասել, որ այս խնդիրը մեզ համար գոյաբանական նշանակություն ունի, այդ պատճառով էլ «Սրբազան պապարի» վերափոխված «Տավուշը հանուն հայրենիքի» շարժումը և նրա առաջ քաշած պահանջներն ինքնանպատակ չեն, այս երկիրը կանգնած է մեծ աղետի եզրին, և այս ընթացքը իշխանությունները ի վիճակի չեն կասեցնել: Պատահական չէ, որ ադրբեյջանական և թուրքական կողմերն իշխանություններին աջակցող հայտարարություններ են հնչեցնում՝ ամեն անգամ երբ Հայաստանում ազգային շարժում է սկսվում: Սա այս իշխանություններին աջակցելու ադրբեյջանաթուրքական իշխանությունների հստակ որոշման հետևանք է: Ուրեմն և շատ կարևոր է, հայ ժողովուրդը հասկանա, որ գործ ունի կոլաբորացիոնիստական իշխանության օկուպացիոն ռեժիմի հետ: Մի ռեժիմ, որն ամեն ինչ անում է, որպեսզի Հայաստանը կորցնի ինքնիշխանությունը, դառնա կառավարվող, օտարի առջև սպասարկող աշխատող ժողովրդով: Այդ նպատակով գրոհ է սկսվել բոլոր ուղղություններով՝ կրթություն, գիտություն, ազգային մշակույթ: Իրականացվում է տոտալ քարոզչություն ազգային գաղափարախոսության, ազգային ինքնության և արժեքների դեմ: Գիտենք ինչ է ասվել Արարատ լեռան հետ կապված, արշավը եկելուցու դեմ, Լեմկինի ինստիտուտը քննադատեց Հայաստանի իշխանության կողմից հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու փաստը: Եթե լինեք այսպիսի մեկ դրվագ, կարող էինք մտածել, թե անփութության կամ տգիտության հետևանք է, սակայն այս ամենը վկայում է այն մասին, որ իրականացվում է հստակորեն ուղղորդված և ծրագրված քաղաքականություն: Ինչպես վերը հիշեցինք, հայության հարցերը ցանկանում են լուծել արմատապես՝ ներառելով Հոչակագրի ու Սահմանադրության փոփոխության նպատակը: Հետևաբար, շատ կարևոր է հայ ժողովրդի ողջ ներուժի համախմբումն այս իշխանությանը վնասելու համար: Մեկ ուժը կամ մեկ անձն ի վիճակի չի այս մեծ խնդիրը լուծելու, և ուրեմն համախմբմանը, ուժերի մեկտեղմանը այլընտրանք չկա: Շարժումը Տավուշից սկսելով, մեր խնդիրն է եղել վերջինիս օրակարգը դարձնել համահայաստանյան և սպա՝ համահայկական:

Իշխանության նպատակն է անել ամեն ինչ աթոռները պահելու համար՝ այս պահին իրենք միայն այս խնդիրն են լուծում՝ գոհացնել աշխարհաքաղաքական բոլոր կենտրոններին, որոնք սպառնում են իրենց իշխանությանը և ամուր կառչած մնալ աթոռների: Իրենք լավ հասկանում են, որ աթոռները կորցնելուց հետո կանգնելու են պատասխանատվության առջև՝ Արցախը հանձնելու, բազմաթիվ ապօրինություններ կատարելու համար: Այնպես որ, շատ կարևոր է այս շարժման շարունակումը, նրա սահմանների ընդլայնումը՝ ի հաշիվ ժողովրդի նորանոր զանգվածների: Համոզված եմ, որ առաջիկա ամիսներին մեր երկրում և նրա շուրջ շատ կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունենալու, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է այդ ամենին պատրաստ լինել, որպեսզի կարողանանք մեր ծրագրերն ու նպատակներն իրականացնել:

Դրոշակ – Ցանկանում էինք հարցազրույցի վերջում անդրադառնալ սփյուռքի թեմային, սակայն ազգային համախմբման և միասնականության մասին խոսելիս դուք արդեն ակնարկեցիք այս մասին: Ո՞րն է Ձեր կարծիքը, Սփյուռքն ասելիք և անելիք ունի՞ հայրենիքում ծավալվող գործընթացների վերաբերյալ:

Գառնիկ Դ. – Շատ կարևոր է, որ արտերկրի մեր հայրենակիցները ոչ միայն ուշի-ուշով հետևեն հայրենիքում տեղի ունեցողին, այլև մասնակցեն դրան:

Ի դեպ, թուրքադրբեջանական տանդեմի ռազմավարության մեջ է մտնում Սփյուռքը Հայաստանից կտրելը: Այս թեմայով բազմաթիվ հայտարարություններ են եղել, սկսած ցեղասպանության ճանաչման հարցից: Այս հարցը նրանք փորձել են այնպես ներկայացնել, թե իբր ցեղասպանության խնդիրը Սփյուռքի մի փոքր հատվածի, այսպես ասած, քմահաճույքն է, և այս ձևով նույնպես փորձ է արվել սեպ խրել Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների մեջ: Այս իշխանության գործունեության խայտառակ երեսներից մեկն էլ այն է, որ Ջաբրեհ Մինսկյան թյուրիմացության միջոցով փորձ է արվում պատակտել Սփյուռքը: Սրան հակառակ, անհրաժեշտ է, որ Սփյուռքը և նրա կառույցները մասնակցեն Հայաստանում տեղի ունեցող գործընթացներին, աշխատանքներ իրականացնեն զուգահեռաբար, փոխանցեն մեզ իրենց պատկեր

ազգույններն ու տեսակետները: Մեր կապը պետք է ամուր լինի, Սփյուռքի ներուժը պետք է ծառայի հայրենիքի խնդիրների հաղթահարման, մեր պետականության հզորացման գործին: Ազգի և պետության շահերով առաջնորդվող ուժը չի կարող մեր կենսական հիմնահարցերի լուծման համար շահագրգռված չլինի ներգրավելու Սփյուռքի հզոր ներուժը: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի իշխանությունը նպատակ ունի պատակտելու հայությանը և ոչ միայն նրա Հայրենիք-Սփյուռք հատվածներին: Այսօր նույնը նա անում է անգամ Հայաստանի ներսում: Ապիկար իշխանությունն այսօր ուղղորդված քարոզչություն է տանում արցախցի մեր քույր-եղբայրների դեմ՝ փորձելով թույլ չտալ արցախցիների ինտեգրումը: Հարուցվում են նրանց դեմ իրավական, սոցիալական դժվարություններ ու խոչընդոտներ: Բացահայտ ու բիրտ մեթոդներով փորձ է արվում կանխարգելել բռնագաղթեցված մեր հայրենակիցների պայքարը կորցրած բնօրրան վերադառնալու իրավունքի համար: Որպես պատգամավոր, շփվելով այլ երկրների դիվանագետների, միջազգային կառույցների նրկայացուցիչների հետ, ես լսում եմ նրանցից, թե այդ հարցերով, նախևառաջ, պետք է զբաղվեն Ձեր երկրի պաշտոնական ներկայացուցիչները: Որքան էլ որ արտառոց է, օտարները զբաղվում են մեր հիմնահարցերով, երբ հայրենի անկախ պետության ղեկավարներն ամեն ինչ անում են հրաժարվելու վիժեցնելու համար հանուն մեր իրավունքների իրականացվող օրինական պայքարը: Այս պայմաններում զարգանում է այն միտումը, որ արցախցի տասնյակ հազարավոր մեր հայրենակիցներ լքում են Հայաստանը՝ փորձելով բնակություն հաստատել օտար երկրներում: Սա մեզ համար աղետ է, մենք ամեն ինչ պետք է անենք արցախցիներին Հայաստանի Հանրապետությունում պահելու համար, զուգահեռաբար աշխատանքներ տանենք ապահովելու անվտանգության երաշխիքներով նրանց ետվերադարձի իրավունքը:

Դրոշակ - Աշնան շեմին ենք, ի՞նչ է սպասվում, Սրբազան շարժումը նախապես էլ հայտարարել է, որ պայքարը պետք է թևակոխի մի նոր փուլ:

Գառնիկ Դ. – Իհարկե այդ ուղղությամբ բավականին նախապատրաստական աշխատանք է կատարվել, կարող եմ նշել, որ քաղաքական ուժերի և կուսակցությունների միջև գոյացել է համագործակցության, համատեղ քննարկելու, որոշելու և գործելու հնարավորություն: Կան իրական նախադրյալներ այս աշնանը հաջողությունների հասնելու համար, այդ նախադրյալներից ձևավորվել են հենց կատարված աշխատանքի շնորհիվ: Ի՞նչ կլինի առաջիկայում, ցույց կտա ժամանակը, համենայնդեպս, մենք վճռական ենք տրամադրված: Օր առաջ այս իշխանություններին վնդեղելը պետք է լինի մեր ամենօրյա հետևողական աշխատանքի նպատակը: Հենց այնպես սրանք չեն հեռանա, որովհետև մտածելու շատ բան ունեն: Միաժամանակ իշխանության մաս կազմող այն անձիք, ովքեր քրեորեն պատժելի արարքներ չեն կատարել, «Սրբազան պայքարի» հռչակած հաշտության նպա-

տակից կարող են օգտվել: Ի վերջո, նրանք պետք է հասկանան, որ մենք բոլորս մեկ նավի մեջ ենք, իսկ իշխանափոխությունը վաղ թե ուշ անխուսափելիորեն տեղի է ունենալու: Բնարկե, իշխանության մեջ կան նման սթափ մտածող, ինչու չէ, նաև հայրենիքի հեռանկարով մտածող մարդիկ: Այս մասին հասկանում է նաև իշխանական վերնախավը և սև ու սպիտակի, մենքի ու նրանքի բաժանարարներ գծելով փորձում է այլընտրանքներ չթողնել նման մարդկանց համար, կանգնեցնել նրանց Նիկոլի անդունդ տանող փակուղու առջև: Նիկոլ Փաշինյանը դրդում է այս մարդկանց կիսել իր հանցավոր գործունեության համար պատասխանատվությունը, փորձում է ներշնչել, թե իշխանափոխությունից հետո ինչ պատասխանատվություն կրելու է ինքը՝ նույնիսկ արժանանալու են թիմակիցները: Այնուամենայնիվ, մենք պետք է նկատի ունենանք, որ մարդիկ տարբեր են, և սև ու սպիտակի բաժանարարներ գծելը խոհեմ չէ լուրջ մարտահրավերների առջև կանգնած մեզ նման փոքրաքանակ ժողովրդի համար:

Գրոշակ – Ձեր խոսքի մեջ նշեցիք, որ վաղ թե ուշ իշխանափոխությունը տեղի է ունենալու և սա քմահաճույք չէ, այլ բխում է երկիրը, հայ ժողովրդին, մեր պետականությունը փրկելու անհրաժեշտությունից: Գուցե վաղ է այս մասին խոսելը, մյուս կողմից, որպեսզի ժողովրդի մեծամասնությունը հավատա ու գործնականորեն միանա շարժմանը, նաև պետք է իմանա, թե ինչ է լինելու իշխանափոխությունից հետո:

Գառնիկ Գ. – Բնարկե, շատ կարևոր է այն, ինչ դուք ասում եք: Նախ ուզում եմ արձանագրել, որ այն, ինչ տեղի է ունենում, մենք բնութագրել ենք ազգային ազատագրական պայքար: Ազգային ուժերը պայքարի են դուրս եկել ապագային ուժերի դեմ: Մենք ինչ ենք ասում. ասում ենք, որ երկիրը պետք է ղեկավարեն արհեստավարժ մարդիկ, որոնք ունեն համապատասխան փորձառություն ու հմտություն, մինչ այս իրականացրած գործունեությամբ չեն արատավորել իրենց անունը: Ես այս հարցազրույցի ընթացքում նշեցի, որ մենք ամեն ինչ պետք է անենք ազգային ներուժն առավելագույնս համախմբելու, ճգնաժամի հաղթահարման ու երկրի զարգացման գործին ծառայեցնելու համար: Մեր ուշադրության կենտրոնում պետք է լինեն Արցախն ու արցախցիները, ինչպես նաև արտաքին ոլորտը: Պետք է փաստել պարտվողական իշխանության այն թեզի սնանկությունը, թե մենք չունենք բարեկամներ և դաշնակիցներ: Այսօր էլ կան այն ուժերը, որոնք պատրաստ են մեզ հետ դրական երկխոսության: Բնականաբար, նրանք ելնում են առաջին հերթին իրենց շահերից, բայց նրանց հետ մեր շահերը համադրելով պետք է կարողանանք փոխշահավետ լուծումներ գտնել: Ոչ թե լինել աշխարհաքաղաքական կենտրոնների բախման թատերաբեմ, այլ դառնալ բազմավեկտոր խաչմերուկ, կանխատեսելի քաղաքականություն վարել, մեր շահի հնարավոր առավելագույնի հաշվարկմամբ համադրել մեր և այլ պետությունների և ուժերի շահերը: Այդ առումով այսօր կան բազմաթիվ հնարավորություններ, որոնցից խելամիտ օգտվելու դեպքում կկարողանանք հասնել մեր

նպատակներին: Շատ կարևոր է նաև սոցիալական արդարության հարցը, երբ հասարակության կյանքում կգերիշխի արդարությունը, հնարավորությունների, պարտականությունների ու իրավունքների հավասարությունը և մարդկանց իրավունքների պաշտպանության սկզբունքը: Այս սկզբունքները, ի դեպ, կարևոր են հենց դաշնակցականներին համար, որովհետև որպես սոցիալիստական կուսակցության անդամներ դրանք մեր գաղափարական հիմնասյուններն են: Այսօրվա կառավարողները եկան իշխանության՝ բոլոր հայերին կարգելով վարչապետ, սակայն կարճ ժամանակից բացարձակապես հրաժարվեցին հաշվի նստել ժողովրդի կարծիքի ու պահանջի հետ, զբաղվեցին թալանով ու կոռուպցիայով և ձախողվեցին բացարձակապես բոլոր ոլորտներում: Ձախողումներն այսօր հասել են կատաստրոֆիկ չափերի: Առանձին թեմա է տնտեսության վիճակն ընդհանրապես, կարելի է, սակայն, նշել, որ խայտառակ դրության մեջ է գյուղատնտեսությունը: Իշխանություններն առկա հիմնահարցերին լուծումներ չեն տվել, և ընդունակ էլ չեն տալու: Եղած տնտեսական փոքր աճն էլ պայմանավորված է ռուս-ուկրաինական պատերազմով, որից օգտվել է Հայաստանը և բավականին գումարներ է վաստակել: Հայաստանի իշխանությունը, սակայն, այս ընթացքում երկրի տնտեսական վիճակը կարգավորելու, զարգացման համար միջոցառումներ իրականացնելու ուղղությամբ քայլ չի արել: Ընդհակառակը, տնտեսությունը հետընթացի մեջ է: Տարբեր ոլորտներ, ինչպես օրինակ ձկնաբուծությունը կամ ավտոներկրողների գործը փակման եզրին են: Երբ անդրադառնում ենք անվտանգության և պաշտպանության կարգերին, անշուշտ, առաջնային նշանակություն ունի բանակի վերականգնման ու հզորացման հարցը: Մենք այն իրավիճակում ենք հայտնվել, երբ բազմաթիվ են խնդիրները՝ սկսած առաջնագծից մինչև որակյալ կադրերի պատրաստում: Շատ չեմ ցանկանում փակագծերը բացել, ասեմ պարզապես, որ թշնամու այս ագրեսիվ պահվածքին, պատերազմ սկսելու մշտական սպառնալիքներին հակադարձելու, դրանք կանխելու միակ ձևն այն է, որ նա հասկանա՝ Հայաստանի դեմ ունեցվածություններ թույլ տալու դեպքում իր համար հետևանքները շատ ծանր կլինեն: Թշնամին պետք է իմանա, որ իր առջև ոչ թե ծնկի եկած ու խաղաղություն մուրացող իշխանություն է, այլ այնպիսի ուժ, որը կարող է ապտակ հասցնել, որից ինքը երկար ժամանակ ուշքի չի գա: Տարիներ շարունակ Ադրբեյջանը չի հարձակվել, որովհետև իմացել է, որ դա ծանր հետևանքներ կունենա իր համար:

Բնարկե, սրա հետ անմիջականորեն շաղկապվում է նաև արտաքին քաղաքականության ոլորտը: Այս իշխանությունն ասում է, թե մենք բարեկամներ չունենք, գնում է բանակցությունների և իրեն գծի տեղ է դնում, որովհետև ասելիք չունի, ուժ չկա թիկունքին, և իր հետ հաշվի չեն նստում:

Մենք բոլոր այս խնդիրների վերաբերյալ ունենք պատկերացումներ, ծրագրեր, տեսնում ենք դրանց լուծման ուղիները, և մնում է միայն հասնել իշխանափոխության այդ բոլորը քայլ-քայլ իրականացնելու համար: ■

Հայ զինվորականներին պատել է Ստոկհոլմյան համախտանիշը

Տիգրան Բաղդասյան
vroanalytics.com Արմյանских военных накрыло стокгольмским синдромом
09.08.2024

Տեղական ԶԼՄ-ները հայտնում են, որ Հայաստանի և Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր շտաբների ղեկավարները քննարկել են պաշտպանական համագործակցության ընդլայնման հարցը:

ՀՀ ԶՈՒ ԳՇ պետ ՀՀ պաշտպանության նախարարի առաջին տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Էդվարդ Ասրյանի հանդիպումը բրիտանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Ռոյանդ Ուոքերի հետ տեղի է ունեցել Լոնդոնում: «Քննարկվել են պաշտպանության ոլորտում երկու պետությունների միջև առկա համագործակցության շրջանակներն ու դրա հետագա զարգացման ու ընդլայնման հնարավորությունները», – հայտնել են ՀՀ պաշտպանական գերատեսչության մամուլի ծառայությունից: Լոնդոնում Ասրյանի գլխավորած պատվիրակությունը մասնակցել է զինված ուժերի տեսակների Թագավորության միացյալ ինստիտուտի (RUSI) հովանու ներքո կազմակերպված ցամաքային պատերազմների վարման հարցերին նվիրված ամենամյա համաժողովին: Պաշտոնական վարկածի համաձայն՝ միջոցառումը նպատակ ունի ուսումնասիրել պատերազմի վարման ցամաքային հատվածում առկա սպառնալիքները, դրանց դեմ պայքարի հնարավոր ուղիները, ինչպես նաև ծանոթանալուն այդ ուղղությամբ գործընկերային լուծումներին և ռազմաքաղաքական ու արդյունաբերական վերջին իրադարձություններին: Ավելի վաղ՝ 2023-ի աշնանը, Լոնդոնում կայացած երկկողմ պաշտպանական ռազմավարական 6 խորհրդակցությունների արդյունքում Հայաստանն ու Մեծ Բրիտանիան ստորագրել էին ռազմական ոլորտում 2023-2024 թթ. համագործակցության ծրագիր: Այն ժամանակ հայ հյուրերին գլխավորում էր ՀՀ ՊՆ պաշտպանական քաղաքականության և միջազգային համագործակցության վարչության պետ Լևոն Այվազյանը: Խորհրդակցություններին մասնակցում էր նաև Մեծ Բրիտանիայում երկրի դեսպան Վարուժան Ներսեյանը: Այդ հանդիպումների ընթացքում քննարկվել են տարածաշրջանային և միջազգային անվտանգության, ինչպես նաև պաշտպանության ոլորտում երկկողմ համագործակցության հարցեր:

Այվազյանը բրիտանացի գործընկերներին գեկուցել էր Հայաստանի շուրջ ստեղծված անվտանգության իրավիճակի, ինչպես և «տարածաշրջանային խաղաղությանն ու կայունությանն ուղղված հայկական կողմի քայլերի մասին»: ՀՀ պաշտպանության նախարարության կայքում հրապարակված հաղորդագրության մեջ ընդգծվել է՝ կողմերը հանգա-

մանալից քննարկել են ռազմական երկկողմ համագործակցության ներկա ընթացքն ու զարգացման հեռանկարները, արձանագրել մի շարք նոր ոլորտներում համագործակցության էական ներուժն ու այն կյանքի կոչելու պատրաստակամությունը: Այսպիսով, բրիտանացիների հետ ռազմական համագործակցությունն աջակցություն է գտնում Հայաստանի ամենաբարձր մակարդակի ղեկավարության կողմից:

Մինչդեռ բրիտանական արտաքին հետախուզությունը և նրա ղեկավար Ռիչարդ Մուրը ծրագրեցին դարաբաղյան երկրորդ պատերազմը, որի ընթացքում Հայաստանը ջախջախիչ պարտություն կրեց, ինչը կասկածի տակ դրեց ինքնիշխանությունը և նույնիսկ պետականության պահպանումը:

Ներկայիս իրականությունն այն է, որ Փաշինյանի կառավարությունը դարձել է անգլո-թուրքական դաշինքի վասալը, որը հայերին վտարել է Լեռնային Ղարաբաղից և հայկական տարածքի հաշվին ձգտում է տարածքային հետագա նվաճումների:

Ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ Մեծ Բրիտանիայի ողջ պատմության ընթացքում Միացյալ Թագավորության հետախուզական հանրայնորդ հակահայկական և թուրքամետ է տրամադրված: Այսպես, լավ հայտնի են բրիտանացի հանրահայտ հետախույզ Լոուրենս Արաբացու արտահայտությունները հայերի մասին: Ամերիկացի լրագրող Լինքոլն Ստեֆենսը բրիտանացի լրտես-հետախույզի հետ իր հարցազրույցը ներկայացնում է որպես ամե-

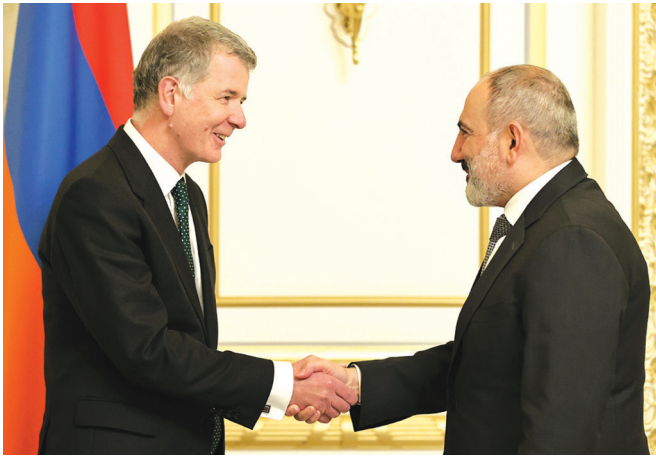
նաարտասովորն իր լրագրողական կյանքի ընթացքում: Նյույթը պատրաստվել է 1919-ին Փարիզի Խաղաղության կոնֆերանսի ժամանակ, առաջին անգամ տպագրվել է «Outlook and Independent» ամսագրում 1931 թ. և մինչ օրս չի կորցրել իր արդիականությունը: Ահա մեջբերում այս հարցազրույցից՝ Ստեֆենսի շարադրմամբ.

«Հայերին նա համարում էր չափազանց գործնական: Մենք փոխլրացնում էինք միմյանց, այսպիսով դարմանն էինք մենք՝ նրանց, նրանք՝ մեզ համար. երկու անհույս դեպք, հարկապես հայերը: Ես նկատեցի որ նա անասելի կարեկցանք էր փածում, կամ, եթե կարելի է այդպես ասել, հայերի մասին որոշակի գիտելիքներ, որոնք թույլ էին տալիս նրան մարդկայնորեն հասկանալ թուրքերին կամ հայերի մյուս մերձավոր հարևաններին, ովքեր երբևէ փորձել են ոչնչացնել այդ որք ցեղին: Թվում էր՝ հենց դա էր նա անհրաժեշտ համարում անել հայերի հետ: Նա հարակ էր արտահայտվում: Նրա մեթոդն այն էր, որ ինքը հարակ չարտահայտվեր, արհայեր ինձ ամեն ինչ գրելու այնպիսի ձևի մեջ, որ անհրաժեշտության դեպքում կարողանաս հերքել ամեն ինչ: Այսպես, նա չասաց, թե հայերը պետք է ավերջությունը բնաջնջվեն: Նա միայն հասկացրեց, թե դա կլինե՞ր հայկական ինտրի միակ լուծումը, և հենց դրանով էր բացատրվում նրա ցանկությունը, որ մենք՝ ամերիկացիներս, սրանձներք այդ հոգար: Նա կարծում էր կամ ներշնչեց ինձ, որ թուրքերը չպետք է դա ձեռնարկեն. նրանք չափազանց պարզունակ են և քրիստոնյա չեն: Հույներն էլ դրանից չափից դուրս հաճույք են զգում և անարդյունավետ են. նրանք ոչինչ չեն հասցնում ավարտին, և երբ հայերին բնաջնջելու նրանց հակազդեցիկության հաճույքը բավարարվի, նրանք կանգ կառնեն: Եվ այսպես, բոլոր մյուս մրցակից ցեղերի դեպքում: Նրանք կանգ առան՝ չբնաջնջելով հայերին մինչև վերջինը: Նույնիսկ երբ նրանք գործի էին անցնում միասնաբար, անխուսափե-

լիորեն այսրեղ կամ այսրեղ զույգեր էին թողնում՝ Ադամի ու Եվայի, որոնք, հենց որսում էին պահր, բազմանում, բազմանում և բազմանում էին: Այնպես որ, հաջորդ անգամ Հայաստան այցելելիս այսրեղ կարելի էր գրնել միլիոնավոր ու միլիոնավոր հայերի, որոնք ցերեկը խոնարհ քիզնետով էին զբաղված, իսկ գիշերները գաղտնի բազմանում էին՝ դանդաղ փարածվելով ու սիռվելով: Նա իմ առջև բացեց իր ողջ մաթթուական հուսահատությունն ու ասրասիր հայերի առջև, այնպես որ ես քիչ էր մնում կող փայի ողջն ավերջացայես հայերի նկարմամբ ամերիկյան մանդարի ավերջ սիւնման: Բնձ փրկեց ամերիկյան հուճորս. «Բայց ինչո՞ւ բրիտանացիներն իրենք չեն կարարում այդ ինտրիրը»,- հարցրի ես և, կանխավայելելով նրա հուճորի զգացումը, ծպտացի: Ավանդ ... Նա չորսաց ամերիկյան հուճորը կարծում եմ: Նա պատեց, մինչև դեմքիս քմծիծաղն անհետացավ և լուրջ պարասիանեց:

«Հայերի, բառացիորեն, կոտորածը,- առարկեց նա,- սկանդալ կառաջացնի, եթե բրիտանացիներն այն իրականացնեն»: Եվ նա ասաց՝ թեև կայսրությունը նման ցնցում ասրել է և դեռ պետք է վերասպրի, չարժե առանց անհրաժեշտության այժմ ցնցել նրան: «Բրիտանական կայսրությունը համաշխարհային կառավարման նախասպիս է: Մեր բոլոր մեծ ինտրիրները պարտերազմները, հեղափոխությունները, գործարդյունները, աղետները և այլն, բոլորը հետևանք են այն բանի, որ մոլորակը չի կառավարվում որպես ավերջություն...»:

Նա կանգ առավ՝ ակնկալելով, որ ես ինքս եզրակացություն կանեմ, բայց, քանի որ ես այդ խայծը կող չէի րվել, շարունակեց՝ ինձ տալով ևս մեկ հնարավորություն: «Հայերը,- ասաց նա,- չպետք է փրեն Հայաստանին, բերրի հողերի: Նրանք չեն աշխարհի դրա վրա, նույնիսկ իրենց համար: Նրանք ուզում են միայն փրիել հողին, որպես սեփականություն: Նրանք նույնիսկ չեն զբաղվի աշխարանքի կազմակերպմամբ և զարգացմամբ: Նրանք հողը շահագործման կրան

Ռիչարդ Մուր և Նիկոլ Փաշինյան

ուրիշներին: Նրանք ցանկանում են սպրել ափամերձերին, քաղաքներում, վարձավճարով, շահույթով, շահաբաժիններով և բաժնետիրոջից սրացված եկամտով, կապիտալով և աշխատանքով սրտեղծված գրնգուն մեդալադարձումով»:

Ինչպես մենք գրել էինք՝ 2022-ի դեկտեմբերի 12-ին ՀՀ Անվտանգության խորհրդի քարտուղար Արմեն Գրիգորյանը Լոնդոնում հանդիպել է Ռիչարդ Մուրին՝ Լոնդոնի Արքայազն Ալբերտի 85 հասցեում գտնվող իր գրասենյակում (որն է «Հայասրանի արտաքին հետախուզությունը լոնդոնյան մատախուղների քրդի ներքո» խորագրով հողվածք – Գ. Մ): Հատկանշական է այդ հանդիպումը տեղի է ունեցել Ադրբեջանի կողմից Լաչինի միջանցքը փակելու հաջորդ օրը, ինչը 2023-ի սեպտեմբերին նախկին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքների նկատմամբ վերջնական վերահսկողություն հաստատելու ադրբեջանական բանակի գործողության նախերգանքն էր: Շուտով Հայաստանի խորհրդարանն ընդունեց հանրապետության արտաքին հետախուզական ծառայության ստեղծման մասին օրինագիծը: «Արտաքին հետախուզական գործունեության և արտաքին հետախուզության ծառայության մասին» օրենքին կողմ է քվեարկել 67 պատգամավոր, դրա ընդունմանը դեմ է արտահայտվել 37 պատգամավոր:

Այսպիսով, կարելի է պնդել, որ արտաքին հետախուզության ծառայության ստեղծման մասին որոշումը քննարկվել և համաձայնեցվել է Հայաստանի կառավարության կողմից բրիտանական հետախուզության ղեկավարության հետ, որը երկրորդ պլան է մղել ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Ամերիկայի իր գործընկերներին:

Ինչպես բազմիցս նշվել է՝ Ռիչարդ Մուրը «Մեծ թուրան» հայեցակարգի հեղինակն է և Էրդոգանի անձնական խորհրդապահը: Երևան կատարած այցի ընթացքում նա երկարատև և զաղտնի առանձնագրույց է ունեցել Փաշինյանի հետ: Նույն օրը Բաքուն վերսկսել է ավելի վաղ դադարեցված

զագանատակարարումը Լեռնային Ղարաբաղի այն ժամանակ դեռ «հայկական» հատվածին, ապա տեղեկություն տարածեց՝ թե շուտով կբացվի նաև Լաչինի միջանցքը: Այսպիսով բրիտանական հետախուզությունը Երևանին ցուցադրեց, որ երկրամասի հայ բնակչության ճակատագիրն իր ձեռքում է, և Հարավային Կովկասի փոքր հանրապետության ղեկավարությունը չարժե որ խախտի Լոնդոնում գրված խաղի կանոնները:

Ըստ առկա տվյալների՝ բրիտանական թագի համակիրները և նրա անմիջական գործակալները պարզապես հեղեղել են հանրապետության կառավարությունը և ամեն կերպ քծնում են ենիչերիներին, որոնց մարտական հզորությունը, կարծես, սարսափեցնում է հայկական VIP-ին:

Այսպես, 2023-ի փետրվարի 16-ին կառավարության նիստում Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար, ենթադրաբար ՄԻ 6-ի գործակալ Արարատ Միրզոյանը պատմել է իր թուրք գործընկեր Չավուշօղլուի հետ բանակցությունների արդյունքների մասին: Հայկական դիվանագիտության ղեկավարը եղել է Անկարայում և ավերիչ երկրաշարժից տուժած Ադրբեջանում: Որոշվել է վերականգնել Անիի կամուրջը սահմանամերձ Ախուրյան գետի վրա, երրորդ երկրների քաղաքացիների համար սահմանով անարգել երթևեկություն հաստատելու համար, ենթադրաբար մինչև զբոսաշրջային սեզոնի սկիզբը: Նկատենք՝ հենց այս հարցերը առանց որևէ հստակության վերջերս քննարկվել են հայ-թուրքական երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման հարցերով հատուկ ներկայացուցիչ Սերդար Քրլըչի և Ռուբեն Ռուբինյանի միջև սահմանին տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ: Կհարցնեք՝ բայց ինչո՞ւ գործակալ «Օմեգան» (ենթադրաբար Միրզոյանի օպերատիվ կեղծանունը) այն ժամանակ գնաց Թուրքիա: Անմիջական շեֆերին զեկուցելու համար կատարված քայքայիչ աշխատանքի մասին - այստեղ, ինչպես ասում են, բախտագուշակների մոտ գնալ պետք չէ:

... Գիտե՞ք ինչ է Ստոկհոլմյան համախտանիշը: Չխորանալով ահաբեկչության պատմության ջունգլիներում՝ հակիրճ կասեմ. դա այն է, երբ զոհը սիրահարվում է իրեն տանջողին: Եվ ահա Հայաստանի առայժմ դեռ երրորդ հանրապետության տիրակալներին պղնձե կաթսայով ծածկեց հենց այդ չարագուշակ սինդրոմը: Չի կարելի ասել, որ նման բան երբեք չի եղել, և ահա նորից:

Թվում է, թե նրանք ակնկալում են, որ դա կօգնի իրենց գոյատևել:

Դե, բրիտանացիներն իրենց այդքան պետք եկած հայոց հայրենիքի դավաճաններին գուցե ներում չնորհեն: Բայց ահա Հայաստանն ու նրա ժողովուրդն ակնհայտորեն չեն կարող հույս դնել դաժան բրիտանացիների ու նրանց ենթակա անբարյացակամ հարևանների ողորմածության վրա: ■

Թարգմանությունը՝ Գայանե Մանուկյանի

ՆԱՏՕ-ի Թուրանական միջանցքը և Ռուսաստանի արատավոր տրամաբանությունը

Դոկտոր Ահմադ Քազեմի
<https://ahmadkazemi.com/view-of-the-day-hy>

Իրանցի հայտնի քաղաքականագետ Ահմադ Քազեմիի հոդվածը հայացք է Իրանից, այսպես կոչված, Զանգեզուրի միջանցքի ուղղությամբ: Մյուս կողմից նույն հայացքը համակողմանիորեն գնահատում է միջանցքի և, առհասարակ, Անդրկովկասի աշխարհաքաղաքական կացության և զարգացումների նկատմամբ տարբեր շահագրգիռ ուժերի ու հատկապես Ռուսաստանի դիրքորոշումը: Առանց դիվանագիտական ենթատեքստերի, Ահմադ Քազեմին զարգացնում է նաև այն միտքը, որ Զանգեզուրով Թուրք-ադրբեջանական թուրանական, իսկ դրանից առավել անգլո-սաքսոնական ՆԱՏՕ-ական միջանցքի ձևավորման վտանգավոր ծրագրի դեմ ռուս-իրանական գործակցությունը տրամաբանական է, և անհրաժեշտ ոչ միայն այս երկու երկրների, այլև Հայաստանի ռազմավարական շահերի տեսանկյունից: Թեև իրանցի վերլուծաբանը ներկայանում է որպես մասնավոր անձ, վստահ ենք, որ հարևան և բարեկամ Իրանից նետված այս «հայացքին» ծանոթանալը արժանի է «Դրօշակի» ընթերցողի լուրջ ուշադրությանը:

ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինի Բաքու կատարած այցից հետո այդ երկրի ԱԳ նախարար Սերգեյ Լավրովը Ռուսաստանի «Առաջին ալիքին» տված հարցազրույցում, առանց միջանցք բառն օգտագործելու, ընդգծել է. «Մենք կողմ ենք Բաքվի և Երևանի միջև խաղաղության պայմանագրի շուտափույթ կնքմանը և հաղորդակցությունների ապաշրջափակմանը: Ցավոք սրտի, ինչ վերաբերում է Հայաստանի Սյունիքի մարզով հաղորդակցություններին, հենց Հայաստանի ղեկավարությունն է սաքոտած անում համաձայնագիրը, որի տակ առկա է վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի ստորագրությունը: Դժվար է հասկանալ, թե ինչն է նման դիրքորոշման պատճառը»:

Լավրովի այս հայտարարություններից հետո կեղծ Զանգեզուրի միջանցքի և Ռուսաստանի դիրքորոշումների մասին ենթադրությունների ու վերլուծությունների ալիք է բարձրացել, և այս առնչությամբ կարելի է ութ կետ նշել.

Առաջին. Լավրովն իր հայտարարություններում միտումնավոր ընդգծել է տարածաշրջանային հաղորդակցության գծերի վերաբացումը, այլ ոչ թե միջանցքը, որն ընդգծում են Բաքուն և Անկարան: Տարածաշրջանային հաղորդակցության գծերի վերաբացումը մի խնդիր է, որը և՛ Իրանը, և՛ Հայաստանը

շեշտում են՝ ներկայացնելով Արաքսի միջանցքը և Խաղաղության խաչմերուկը, և նրանք գտնում են, որ այդ վերաբացումը պետք է կատարվի՝ հարգելով երկրների ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը՝ առանց միջազգային սահմանների փոփոխության: Այս տեսակետից Լավրովը գիտակցաբար խուսափել է իր հայտարարություններում միջանցք բառն օգտագործելուց, թեև ռուս պաշտոնյաները, այդ թվում՝ ՌԴ փոխվարչապետը և Ռուսաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև եռակողմ բանակցությունների պատասխանատուն նախկինում ընդգծում էին, որ իրենք դեմ են ցանկացած տեսակի միջանցքին: Այդուհանդերձ, Ադրբեջանը, միջանցքի իրականացումից հուսահատված, ռազմական սպառնալիքներով, լոբբիներով ու ինտերնետային տրոլներով փորձում է Ռուսաստանի այս դիրքորոշումը ներկայացնել որպես կեղծ Զանգեզուրի միջանցքի հետ Մոսկվայի համաձայնություն և մեծացնել հոգեբանական ճնշումը Հայաստանի, ինչպես նաև Իրանի դեմ, որը գտնվում է իր 14-րդ կառավարության գործունեության մեկ-սարկի փուլում:

Երկրորդ, թեև Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև հաղորդակցային գծերի վերաբացումը սովորական ձևով օգտակար է տարածաշրջանային համա-

գործակցության զարգացման և ինտեգրման համար, այդուհանդերձ, իրավական տեսանկյունից ռուսական կողմի հղումը 2020 թ. Համաձայնագրին հաղորդակցային գծերի վերաբացման համար լեգիտիմ չէ. քանի որ 2023 թվականի սեպտեմբերին Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղի վրա հարձակման, ինչպես նաև Ղարաբաղի հայերի էթնիկ զտման և վերոհիշյալ համաձայնագրում նշված Լաչինի միջանցքի ռչնչացման պատճառով, 2020 թ. Համաձայնագիրը գործնականում ուժը կորցրել է, բացի այդ, անցյալ ամիս Ադրբեջանը և Հայաստանը կարևոր քայլով պայմանավորվել են, որ տարածաշրջանային հաղորդակցության գծերի բացման հետ կապված կետը հանեն խաղաղության պայմանագրի նախագծից: Սա նշանակում է, որ Երևանն ու Բաքուն համաձայնագիրը համարում են ավարտված:

Երրորդ կետն այն է, որ Ռուսաստանը, որպես համաշխարհային տերություններից մեկը, դժվար թե տեղյակ չլինի Բրիտանիայի առանցքայնությամբ ՆԱՏՕ-ի ծրագրին՝ ստեղծելու, այսպես կոչված, թուրքական աշխարհ՝ անգլիական պանթուրանիզմի տեսքով, որպես Արևմուտքի նոր գործիք՝ տարածաշրջանային և գլոբալ նոր աշխարհակարգին անցնելու գործում, հատկապես որ ՆԱՏՕ-ի նկատի առած թուրանական աշխարհն արդեն ցույց է տվել իր գործառույթը տարածաշրջանային և գլոբալ վերջին զարգացումներում, այդ թվում՝ Պաղեստինում Միոնիստական ռեժիմի հանցագործություններին աջակցությամբ կամ Ուկրաինայում Զելենսկոյ կառավարության ամրապնդմամբ՝ ուղարկելով վառելիք, մթերք, սարքավորումներ, զենք և վարձկան ուժեր:

Զանգեզուրի կեղծ միջանցքը գլխավոր հիմնաքարն է անգլո-սաքսոնական կարգով, այսպես կոչված, թուրքական և թուրանական աշխարհի ստեղծելու համար: Ուստի Ռուսաստանը, տեղյակ լինելով այս խնդրին, բայց սխալ, լավատեսական ու թերի գնահատումներով, 2020 թվականի պատերազմից հետո փորձեց իր վրա վերցնել կեղծ Զանգեզուրի միջանցքի վերահսկման և դիտարկման հարցը, որպեսզի այն օգտագործի որպես գործիք ՆԱՏՕ-ի, ինչպես նաև Բոսֆորի ծովի ու Դարդանեղի ծովանեղուցների վրա նրա վերահսկողության դեմ: Սակայն դա նրան չհաջողվեց Մոսկվայի միակողմանի քաղաքականությունից Հայաստանի դժգոհության, Փաշինյանի արևմտամետ մոտեցման, Ռուսաստանին Կովկասից հեռացնելու հարցում Բաքվի ու Անկարայի համագործակցության պատճառով: Այնպես որ, Ադրբեջանի Հանրապետության և Նախիջևանի միջև կապի Կալինինգրադի մոդելի առաջարկմամբ Բաքուն գործնականում ցույց տվեց, որ միջանցք է ուզում առանց Ռուսաստանի: Այժմ Մոսկվան, նույն սխալ մոտեցմամբ, ուկրաինական պատերազմի դժվարությունների ազդեցության տակ կարճաժամկետ շահերը երկարաժամկետ շահերին գերադասելով, գնում է մի ճանապարհով, որը տանում է դեպի ՆԱՏՕ-ի ներկայության ուժեղացում Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում:

Չորրորդ. այն իրավիճակում, երբ Ադրբեջանն ու Հայաստանը պայմանավորվել են հանել տարածաշրջանային հաղորդակցության գծերի հարցը խաղաղության համաձայնագրի նախագծից, Լավրո-վի քննադատությունը Հայաստանի դիրքորոշման

նկատմամբ Սյունիքի հաղորդակցային գծերի բացումը կանխելու հարցում, որը հիմնականում վերաբերում է երկաթուղային կապին, պայմանավորված է երեք հիմնական պատճառներով.

1. 1. Ռուսաստանի նախագահը Ադրբեջան կատարած այցի ընթացքում Իլհամ Ալիևից ստացել է խոշոր և նոր արտոնություններ՝ էներգետիկայի և դրա փոխանցման հարցում. Այդ արտոնություններից են Ռուսաստանի ավելի մեծ ներկայությունը Ադրբեջանի Հանրապետության նավթի և գազի ասպարեզում և Ադրբեջանի գազատարների միջոցով ռուսական գազի փոխանցման ծավալների ավելացումը դեպի եվրոպական շուկաներ՝ առանց Գազպրոմի. ռուստի Լավրովի շեշտադրումը հաղորդակցային գծերի վերաբացման վրա՝ առանց միջանցք բառն օգտագործելու, մի տեսակ «շոկոլադե երախտագիտություն» է Բաքվի արտոնությունների դիմաց:

2. 2. Ուկրաինայի պատերազմի ազդեցության տակ, և ռազմաճակատների վիճակի վատթարացման և Կուրսկում ՆԱՏՕ-ի ու Ուկրաինայի կողմից Մոսկվային հասցված հեղինակության հարվածի հետևանքով Ռուսաստանն ավելի ու ավելի է հայտնվում տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական և տարանցման բարդ իրավիճակի մեջ: Այս իրավիճակում, չնայած այլընտրանքային ուղիների առկայությանը, ինչպիսին է Հյուսիս-Հարավ միջանցքը, հատկապես Կենտրոնական Ասիայի և Կասպից ծովի միջով, տարբեր գործոնների պատճառով, ինչպիսիք են Բաքվի կողմից տրված արտոնությունները և ՌԴ ԱԳՆ-ում արևմտյան լոբբիների ազդեցությունը, Մոսկվայի իշխանությունները շեշտում են Սյունիքով տարածաշրջանային տրանսպորտային գծերի բացումը և կարծում, որ անհրաժեշտության դեպքում նրանք կարող են կանխել այդ հաղորդակցության գծերի վերածումը ՆԱՏՕ-ի թուրանական միջանցքի:

3. 3. Լավրովն այս դիրքորոշմամբ փորձել է ևս մեկ անգամ ճնշում գործադրել Հայաստանի վրա՝ արտահայտելու Ռուսաստանի դժգոհությունը Փաշինյանի արևմտամետ քաղաքականությունից և պաշտոնական Երևանի գործողություններից՝ Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպությունից խուսափելու, Միջազգային քրեական դատարանին անդամակցելու, ինչպես նաև ռուս սահմանապահների արտաքսմանը զուգահեռ Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի հետ համագործակցությունը ընդլայնելու հարցում: Սա այն դեպքում, երբ հաշվի առնելով Մոսկվայի և ՀԱՊԿ-ի գործողությունները Ղարաբաղյան երկրորդ և երրորդ պատերազմների ժամանակ, այս մոտեցումն Երևանին ավելի հեռացրեց Ռուսաստանից և նոր արդարացումներ տվեց Փաշինյանի կառավարությանը Ռուսաստանից խուսափելու համար:

Հինգերորդ. Ռուսաստանի իշխանությունները քաջ գիտակցում են Արաքսի միջանցքի կարևորությունը Ադրբեջանի Հանրապետությունը Նա-

խիջևանի հետ կապելու գործում, որն այս առումով Իրանի երեք տասնամյա դերակատարության շարունակությունն է: Արաքսի միջանցքը ոչ միայն կրացի հաղորդակցության գծերը Կովկասի երկու կողմերում, այլև կվերացնի աշխարհաքաղաքական ինտրիգների և պատմական ու էթնիկական ցանկությունների հետապնդման Բաքվի և Անկարայի պատրվակը, որոնք հանդես են գալիս որպես անգլո-սաքսոնական կարգի կապալառուներ: Ուստի Ռուսաստանի շահերն ակնհայտորեն Արաքսի միջանցքի աջակցության մեջ են: Այս առումով արդյունավետ կլինի ռուսների պաթոլոգիական մոտեցումը Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում իրենց որոշ սխալների նկատմամբ, որոնք հանգեցրել են Ամերիկայի, ՆԱՏՕ-ի, Անգլիայի և Միոնիստական ռեժիմի ազդեցության մեծացմանը Կասպից ծովի երկու կողմերում: Նկատի ունենալով Կովկասի բազմաթիվ հարցերում Իրանի և Ռուսաստանի ընդհանուր շահերը՝ Մոսկվայի իշխանությունները չպետք է տպավորություն ստեղծեն, թե իրենք շարունակում են Կովկասի հավասարումները դիտարկել մենաշնորհության մոտեցմամբ: Արաքսի միջանցքը Իրանի և Ռուսաստանի համագործակցության մեծ ներուժն է՝ փոխելու Կովկասի հավասարումները նոր կարգերի անցնելու գործընթացում:

Վեցերորդ. Կա աշխատանքի համակարգված բաժանում Ադրբեջանի ու Թուրքիայի գործողությունների և ՆԱՏՕ-ի գործողությունների միջև ընդդեմ Ռուսաստանի: ՆԱՏՕ-ն արգելափակել է Ռուսաստանի եվրոպական սահմանները և շրջափակել այն Սև ծովում՝ ներքաշելով Ռուսաստանին Ուկրաինայի պատերազմում՝ Թուրքիայի հնարավորությունների օգտագործմամբ: Ի լրումն այս հարցի,

Թուրքիան և Ադրբեջանը առաքելություն ունեն Ռուսաստանի տարանցման հզորությունը կենտրոնացնել անգլո-սաքսոնական հոսանքի նկատի առած երթուղում, այսինքն՝ ՆԱՏՕ-ի թուրանական միջանցքում, որպեսզի ավելի մեծ վերահսկողություն ունենան Մոսկվայի քայլերի վրա: Բնական է, որ Թուրքիան, որպես ՆԱՏՕ-ի վաղեմի ներկայացուցիչ, և Ադրբեջանը, որպես բրիտանական վերահսկողության տակ գտնվող մասունական կառույց, ինչպես ցույց են տվել Կովկասում երեք տասնամյակների քաղաքական, ռազմական և տնտեսական բազմաթիվ զարգացումները, երբեք հիմք չեն ստեղծում տարածաշրջանում Մոսկվայի երկարաժամկետ ներկայության ամրապնդման համար: Այս երկուսը վերջին տարիներին ամենամեծ դերն են ունեցել Ռուսաստանին թուլացնելու և Կովկասից վտարելու գործում, բացի այդ, այժմ Բաքուն նույնիսկ չի պատրաստվում համաձայնել Ղարաբաղում ռուսական հյուպատոսության բացմանը: Հետևաբար, Ռուսաստանի տրամաբանությունը հաղորդակցային գծերի բացումն ընդգծելու հարցում՝ լինի դա պատերազմական խնդիրների, թե Հայաստանի հանդեպ քինախնդրության պատճառով, երկարաժամկետ հեռանկարում արատավոր է և, բնականաբար, ավելի բացասական հետևանքներ կունենա Ռուսաստանի համար:

Յոթերորդ. Այն իրավիճակում, երբ ՆԱՏՕ-ն ձգտում է Կովկասում ստեղծել հակամարտության նոր օջախ Մոսկվայի դեմ՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի քայլերի հիման վրա՝ Ռուսաստանի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով, Լավրովի կողմնակալ հայտարարությունները հաղորդակցության գծերի վերաբերյալ ցույց են տալիս, թե Մոսկվան ինչ աստիճանի է շփոթված կովկասյան տարածաշրջանում: Այդ

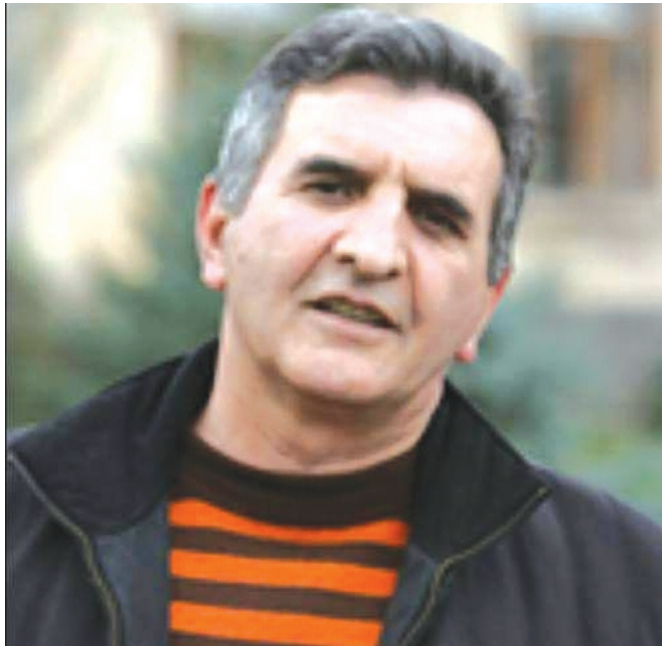
կարգի հայտարարությունները կարող են խրախուսել Ադրբեջանին ու Թուրքիային դիմելու նոր արկածախնդրության Կովկասում ՆԱՏՕ-ի թուրանական միջանցքի հարցին հետամուտ լինելու համար, կամ առնվազն հրաժարվելու Երևանի հետ խաղաղության հաստատումից և հարաբերությունների կարգավորումից, մանավանդ որ ներկայումս Բաքուն այս տարածաշրջանում մանկասպան Միոսիստական ռեժիմի՝ լարվածություն առաջացնող քաղաքականության թիվ մեկ գործընկերն է: Թեև դա քիչ հավանական է տարբեր պատճառներով, ինչպիսիք են Թեհրանի վճռականությունը Կովկասում իր կարմիր գծերի հարցում կամ Իսրայելի ռեժիմին ու նրա կամակատարներին հնարավոր ցանկացած վայրում պատժելու որոշման հարցում, բայց բնական է, որ եթե դա տեղի ունենա, ապա այս սցենարի դեպքում ամենաշատը կտուժի հենց Ռուսաստանը: Այս հարցում ռուսները կարող են դասեր քաղել Կովկասում Չինաստանի համապարփակ մոտեցումից: Մեծացնելով ներդրումները Վրաստանի երկաթուղային գծերում և ավտոճանապարհներում, Պեկինը ցույց տվեց, որ գիտակցելով տարածաշրջանում, այսպես կոչված, տարանցիկ էթնիկ միջանցքի ձևավորման հետևանքները Միացյալ Նահանգի համար, կենտրոնացած է միջին միջանցքը ուժեղացնելու վրա՝ Զանգեզուրի կեղծ միջանցքի փոխարեն:

Ութերորդ. Իրանի սկզբունքային դիրքորոշումը տարածաշրջանում տրանսպորտային հարցերի վերաբերյալ 2020 թվականին հրադադարի համաձայնագրի ստորագրումից հետո եղել է հստակ ու անփոփոխ: Իրանը դեմ է Կովկասում աշխարհաքաղաքական և սահմանային ցանկացած փոփոխության, և այս կապակցությամբ խոստն են Իրանի Գերագույն առաջնորդի հայտարարությունները 2022 թվականի հուլիսի 19-ին Պուտինի և Էրդոհանի հետ հանդիպումներում, ինչպես նաև 2024 թվականի մայիսի 22-ին Փաշինյանի հետ հանդիպմանը: Իրանը դեմ է ցանկացած միջանցքին, որը կհանգեցնի սահմանների փոփոխության: Թեև պաշտոնական Թեհրանը դեմ չէ սովորական տարածաշրջանային հաղորդակցության գծերի վերաբացմանը՝ երկրների ինքնիշխանությունը հարգելու պայմանով, այդուհանդերձ, կարծում է, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը, որպես անգլո-սաքսոնական կարգի կապալառուներ՝ այսպես կոչված թուրանական աշխարհ ստեղծելու համար, կօգտագործեն այդ հաղորդակցային գծերը՝ հիմք ստեղծելով աշխարհաքաղաքական էթնիկական ինտրիգների առաջնորդման համար: Այս առումով Թեհրանի տեսանկյունից, Երևանը նույնիսկ իրավունք ունի իր ինքնիշխանության լիազորությունների շրջանակներում թույլ չտալ տրանսպորտային գծերի վերաբացումը տարածաշրջանում, և 2020 թվականի ուժը կորցրած համաձայնագրի վկայակոչումն իրավական ուժ չունի: ■

Ինչ է կատարվում մեր հասարակության հետ

Մանվել Մկրտչյան
Հրապարակախոս

Սա մեկն է այն հարցերից, որին պատասխանելը գործնականում անհնար է, քանզի ով էլ փորձի դա անել, կտա ընդամենը սահմանափակ պատասխան: Չկա ու չի կարող լինել մի այնպիսի համարնդգրկուն հայացք կամ դիտանկյուն, որն ի գործ լինի ներառել ամբողջը: Անգամ ամենախորագետ վերլուծաբանը չի կարող ասել, թե ինչ գործընթացներ են տեղի ունենում ողջ հասարակության մեջ, մանավանդ որ այն անխզելիորեն կապված է մեծ աշխարհի իրադարձությունների հետ: Մի այսպիսի գողտրիկ պատմություն կա, որը հուշում է, թե ինչն ինչոց է. **«Օվկիանոսի ձուկը որոշեց պարզել, թե որտեղ է այդ օվկիանոս ասվածը: Նա հարցրեց շուրջը եղած ձկներին, սակայն նրանք ևս ոչինչ չգիտեին: Հետո ձուկը սոց. հարցումներ կազմակերպեց, google-ով փնտրեց ու նմանատիպ տարբեր ճիգեր գործադրեց, բայց այդպես էլ չգտավ այն հարցի պատասխանը, թե վերջապես որտեղ և ինչ է այդ օվկիանոս երևույթը»:** Հիմա մենք ինչպե՞ս կարող ենք որևէ սպառիչ բան ասել այն բանի մասին, որի մասնիկն ենք ինքներս, մեզնից յուրաքանչյուրը: Կարո՞ղ է արդյոք մասը իմանալ ավելին, քան ամբողջը, կամ խոսել ամբողջի անունից: Սա այն դեպքն է, երբ. **«ինչ է տեղի ունենում հասարակության հետ»** հարցը, պատկերավոր ասած՝ նմանվում է մի մեծ տխրի գլխի, որի մի շերտը հեռացնելով, տեսնում ենք հաջորդը, ազատվելով տվյալ շերտից, հանդիպում ենք մյուս շերտին և այսպես շարունակ: Այլ կերպ ասած՝ միշտ նոր հարցերն ավելի շատ են, քան պատասխանները: Ու երբ վիճակը բարդանում է **«աստղը դրսում, մթության մեջ կորցնելուց հետո, սկսում ենք այն փնտրել ներսում, ինչ է թե տանը լուսավոր է»:** Ասել է թե՛ ամեն բան անհարկի պարզունակացնել... Հիմա,

ատանց մեծ հավակնությունների, փորձենք լինել ավելի կոնկրետ և ներկայացնենք մեր դիտարկումները: Եթե կյանքում կա մի բացարձակ ճշմարտություն, այն է, որ ամեն ինչ մշտապես փոփոխվում է, շարունակական փոփոխությունը կյանքի բնույթն է, բնությունը: Այլևս դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե ինչ գործընթացներ էին տեղի ունենում մեր երկրում վերջին 30 տարում, հետո, ինչեր խաղարկվեցին 2018 թ. գարնանը, ինչպես հասարակության մի շատ մեծ հատված հայտնվեց օտար, ապագգային և թշնական ուժերի երախտ, որտեղից դուրս պրծնելը, ասես, դարձել է անհնարին: Արցախի պարտության շոկային ցնցումները և դրանց հաջորդած վախի գիտակցված կամ չգիտակցված տրամադրությունները հանրությանը տեղափոխեցին բոլորովին նոր ու վտանգավոր հարթություն: Դեռ ռուս մեծ բանաստեղծ Ալեքսանդր Դուշկինն է ասել՝ **«Վախեցնելով արտաքին թշնամիով, մեզ սպանում են ներսից»:** Սա այն է, ինչով զբաղված են Հայաստանի ներկայիս դրածո իշխանավորները: Արժեքները նենգափոխելու, արժեզրկելու, ապականելու և ոչնչացնելու գործընթացը դարձել է նպատակ, ծրագիր և գործելաոճ: Այստեղ է, որ ծագում են բազմաթիվ հարցեր՝ որտեղ կամ որտեղից է ՔՊ-ն վերցնում կյանքն ապականողների ու ծախվածների ուսուրար: Ո՞վ է այն դատախազը, որը առանց աչքը թարթելու կալանքի որոշում է կայացնում բացարձակապես անմեղ մարդու նկատմամբ, ո՞վ է այն քստմնելի «պատմաբանը», որը նենգափոխում է հայոց պատմությունը, իսկ մյուսն էլ՝ դիվանագիտա-

կան կապիկություններ անում՝ վարչապետ կոչվածի գառանցանքները «սողացնելու» համար: Նմանատիպ կեղտոտ փաստերի շարքն անվերջ է, դրա ականատեսն ենք ամեն օր, ամեն ժամ: Բայց խնդիրը դա չէ, այլ այն, թե ինչու չի ստացվում հասարակական հուժկու ընդվզում առաջացնել դրա դեմ, կամ էլ՝ այդ բողոքը տարվում է այդպիսի մեծ ճիգերով և ոչ բավարար հզորությամբ: Սա քիչ թե շատ լավ պատկերացնելու համար պետք է տեսնենք, թե ինչ է իրենից ներկայացնում «հանրություն» ասվածը: Առհասարակ, հասարակական տրամադրությունները մինչև վերջ ճշգրտորեն ուսումնասիրող, ինչպես ասացինք, որևէ մեխանիզմ կամ ձև գոյություն չունի: Պատահական չէ, որ սոցիոլոգիական հարցումները միշտ էլ մնում են կասկածների կամ անհուսալիության թիրախում: **Հասարակական կարծիքը, - ինչպես սրամտորեն նկատել է մի գործիչ, - շատ նման է հին ամրոցում ապրող չարքի, որին ոչ ոք չի տեսել, բայց դրանով մարդիկ վախեցնում են մեկը մյուսին»:** Վերջին հաշվով, հասարակական կարծիքը հենվում է այն կեղծ պատկերացման վրա, որ հանրությունը կարծիք ունի: Հաճախ լսում ենք՝ «**ժողովորդը այս կարծիքին է, համաձայն է սրա հետ, մերժում է սա**» և այլն: Օրինակ, բանկերում լուրջ հաշիվներ, թանկարժեք մեքենաներ, շահութաբեր բիզնեսներ ունեցող մարդը ժողովուրդ է, թե՛ ոչ: Ինչպիսին կլինի նրա վարքը քաղաքական բարդ իրադրություններում, նա կկանգնի հրապարակներում հայրենիքին տեր կանգնողների կողքին, թե՛ կպատասպարվի իշխողների թևերի տակ: Սոցիալական տարբեր շերտերի վարքը երբեմն կանխատեսելի է, երբեմն՝ ոչ, իսկ ճակատագրական պահերին միշտ էլ գաղտնիք է: Սրանում բոլորս ենք համոզվել: Եվ միանգամայն ճիշտ է նաև այն, որ

պայքարել հասարակական կարծիքի հետ, նույնն է թե՛ «**կոիվ տալ հողմադացների դեմ**»: Մեկ էլ կտեսնես Երևանի փողոցներում լրագրողները հարցեր են ուղղում մարդկանց, և այն էլ այնպիսի թեմաներից, որոնցից խեղճ անցորդն անտեղյակ է: Զավեշտն այն է, որ վերջինս էլ լրջորեն պատասխանում է դրանց: Ու տեսնում ենք, թե ինչպես որևէ կշիռ չունեցող մարդիկ հայտնում են իրենց «**խիստ ծանրակշիռ**» կարծիքները: Մեր դեպքում՝ պետությունը, իշխանությունը և օրենքները հանրության համար վարքագծային լուրջ կողմնորոշիչներ չեն: Հայ մարդու կարծիք ասածը նման է հանելուկի: Նա մի բան կմտածի, մեկ այլ բան կասի, իսկ ընտրությունների ժամանակ կընտրի ասածին և մտածածին հակառակ տարբերակով: Անձնական շահն է նրա ուղենիշը, թե՛ պարզ համակրանքը, կարող է այդպես էլ չիմանանք: Սա, իհարկե, պետական օրենքներից ու ազգային արժեհամակարգից զգալիորեն շեղված կյանքով ապրող հանրության վարքագիծ է:

Սովետական երկրի գոյության վերջին տարիներն էին, ռուբլին գահավիժում էր, թանկացումները դարձել էին հաճախակի: Հայաստանում ժողովրդի մեջ մոլեգնում էին ոսկու հնարավոր թանկացման լուրերը: Նույն օրերին գործի բերումով մեկնեցի Մոսկվա: Ո՛չ խուճապ կար, ո՛չ իրարանցում... Հարցրի մի ռուս տիկնոջ. «**Ի՞նչ է, ձեզ չի հուզում, որ ոսկու թանկացում է սպասվում**»: Զարմացած ասաց. «**դա ձեզ ճրտեղից է հայտնի, ճվ է ասել այդ մասին, թերթերը գրել են, կառավարությունը հայտարարել է, ռադիոն ասել է...**» Ու ես ամոթից կարկամեցի, որովհետև ոչ մի պաշտոնական խոսք չէր եղել, բայց ազգովին արդեն տվայտանքների մեջ էինք: Հասկացա, որ մեզ համար օրենքը, իշխանությունը և կառավարությունը մեր հարևան Վարդուշն ու Գվիդոնն են, հիմնարկի Վաչոն ու Փառանձեմը: Կյանքի այս պարզ դրվագը մատնում է, թե ինչ աղետալի վիճակում է մեր հասարակության պետական մտածողությունը, որն անկախության շրջանում ոչ միայն չտրոգվեց ու չխմբագրվեց, այլև ավելի վատթարացավ: Վերջին պատերազմից հետո Նիկոլի իշխանության ղեկին մնալը մի իրողություն է, որից նորմալ մարդու երակներում պիտի որ արյունը սատեր: Անչափ դժվար է ասել, թե ինչպես դա տեղի ունեցավ, ինչ քարոզչական և գործակալական ցանցերի օգնությամբ դա հաջողվեց, բայց որ դրա հանրային պարարտ հողն ու միջավայրը, այնուամենայնիվ, կար, նույնպես փաստ է: Էթնոհոգեբանների և պատմաբանների դիտարկումները վկայում են, տևականորեն պետականագուրկ ազգերը հետագայում այս կամ այն չափով թշնամանքով են ընդունում նույնիսկ իրենց հարազատ իշխանությանը՝ մտածելով, թե կրկին գործ ունեն օտարների դրածոների հետ: Սա նշանակում է, որ իշխանահպատակությունն այդպես էլ չի արմատակալում տվյալ երկրում և ժողովրդի մոտ: Նույնիսկ քաղաքականապես անկախ գոյաձևը դրան վերջ չի դնում: Զինական մշակույթի համաձայն երե-

խային մանկուց սովորեցնում են իշխանին հարգել և հպատակվել անվերապահորեն: Բայց նույնքան էլ իշխանն է իրեն պահում արժանապատվորեն: Այստեղ է պետականասիրության գաղտնիքներից մեկը: Այսօր մեծ շուքով ընտրելու, իսկ երեք ամիս անց իշխանությանն ատելու և մերժելու երևույթներն արդեն մեր աչքի առջև են: Սա տեղի ունեցավ և՛ Տեր-Պետրոսյանի, և՛ թե Ռոբերտ Քոչարյանի ու Սերժ Սարգսյանի ընտրությունների պարագայում: Մեկ այլ առումով նույնն է տեղի ունենում ընդդիմադիր շարժումների դեպքում. օրինակ, մարդը երկու անգամ մասնակցելով Բազրատ Սրբազանի առաջնորդած հանրահավաքներին, արդեն որոշում է, որ պայքարը վերջնականապես տապալվել է: Պատահական չէ, որ ըստ հավաստի փաստերի՝ մեր հասարակության առավելագույնս 10-12%-ն է գիտակցում քաղաքական վիճակի ողջ լրջությունը, հնարավոր գոյաբանական աղետի մասշտաբները, մինչդեռ զանգվածի 90%-ն այդպես էլ անհաղորդ է ամեն ինչին: Հիշենք, թե պատերազմի, իսկ այնուհետև արցախահայության բռնագաղթի օրերին ինչպես էր այս զանգվածը հորթային պահվածքով «սպրում և վայրում» կյանքը: Այս մասին քաջատեղյակ են բրիտանական և թուրքական կենտրոնները և գիտեն ինչ եղանակներով խաղարկել դրածոյին և նրան աջակցող «սորոսակույտին»: Նրանք նաև լավ գիտեն, որ ազգային և պետական թույլ և խարխուլ մտածողություն ունեցող զանգվածին կառավարելու մյուս ուժեղ միջոցը ՓՈՂՆ է, իսկ դա նրանց համար հաստատ խնդիր չէ: Լավ վճարվող «բերետներ», հատուկ ջոկատայիններ, ազգային անվտանգության ծառայողներ, ստրկամիտ դատախազներ և դատավորներ, զգուշավոր, հավակնոտ ու մանրախնդիր մտավորականներ, տարբեր տրամաչափի ողորմելի ֆունկցիոներներ և այլն: Հիմա պարզ է չէ, թե ինչու այս համակարգը ճաքեր չի տալիս: 2018 թվականից ի վեր խաղարկվող սցենարներն այնպես են մտածված, որ զանգվածը, եթե նույնիսկ ինչ-ինչ բաներ կռահի, միևնույն է, անգոր կլինի դրանց վրա ազդելու: Ստախոսությունն ու ցինիզմը քանի որ այլևս միակ գործիքն են, պետք է սպասել նոր հիմարությունների՝ այս անգամ իբրև թե Եվրամիությանը մաս կազմելու հանրաքվեի ճամարտակություններով՝ արամսարգայանատիպ տկարամիտների միջոցով: Ի հետևանք այս ամենի՝ ողջ հասարակությունը կարող է պեկոծվել մի տաշտակաչափ ջրում: Հայոց պետականության խարխիլման և ինքնության քայքայման գործընթացը ներկայումս թևակոխել է նոր փուլ, որը ևս ենթակա է որոշակի հաշվարկների: Անտառներում և տայգայում կա տիզի մի տեսակ, որին ռուսերեն անվանում են «инцифалитный клещ»: Սա լուցկու գլխիկի չափ տիզ է. ակտիվանում է ամռան ամիսներին և ահավոր վտանգավոր է: Եթե մարդը շուտ է հայտնաբերում այս տիզին, այն վտանգավոր չէ: Կարող է լինել այնպես, որ այն կառչի մարդու մարմնի դժվարահաս հատվածներին, նույնիսկ սկզբում հա-

ճելի քոր պատճառել, բայց հետո դանդաղ ծակում է մաշկը, մտնում է մաշկի տակ և այնտեղ լուծվում է: Այս տիզն ամբողջովին թույն է, ավելի մահաբեր, քան օձի թույնը: Նիկոլը մեր հանրային օրգանիզմի վրայի նույն թունավոր «տիզն» է՝ մարդկային կերպարով, որը, ուր որ է, վերջնականապես կմխրճվի մաշկի տակ, իսկ դրա նշանները մենք տեսնում ենք նրա արած յուրաքանչյուր քայլի մեջ: Այս թունավորումը կաթվածահարում է օրգանիզմը, իրար հետևից շարքից դուրս են գալիս բոլոր կենսական օրգանները: Չպետք է վստահ լինել, թե դա տեղի չի ունենա: Հասարակությունը որքան ներում ունի ինքն իրեն ապաքինելու, նույնքան էլ հակված է ամենավատ բաներին հարմարվելու: Ահավասիկ, հենց այս լուելու, հարմարվելու «ընդունակությունն» էլ մոտեցնում է նրա կործանումը: Մի առիթով Սերգեյ Փարաջանովն ասել է՝ «ստրկությունը սկսվում է լռությունից»: Եթե տեսնում ես, որ հաջողել ես հասարակության մի զգալի հատվածին վերածել գլուխն ավազի մեջ խրած ջայլամի, մյուսին դարձնել ամորֆ ու անտարբեր «սուբստրատ», ապա էլ ինչո՞ւ առաջ չգնալ: Օրինակ, ինչ եք կարծում, ինչո՞ւ է կառավարությունը ցանկանում իր ձեռքը վերցնել հատկապես Գրողների միության, կամ կոնսերվատորիայի շենքը, իսկ հաճախ էլ՝ փորձում է իր կեղտոտ թաթը դնել Յեղասպանության թանգարան - ինստիտուտի, Ազգային արխիվի և Մատենադարանի վրա: Այո, դրանք հայոց ինքնության, հոգևոր մաքառումների և քաղաքական անկախության տաճարներն են: Եթե Մատենադարանը հայի հազարամյակների հոգևոր զանձարանն է, ապա Գրողների միությունն էլ նորանկախ Հայաստանի օրորոցներից է, որտեղ 90-ականների սկզբին ծնվեց մեր նոր պետությունը: Եվ ինչպես ժամանակակից բանաստեղծներից մեկն էր դիպուկ բնութագրել. «**օձը սողում է դեպի թռչնի թույնը, որպեսզի խժոխ նրա ձվերը**»: Օձին կասեցնելու մի ձև կա. ջախջախել նրա գլուխը՝ հիմնովին և վերջնականապես, որպեսզի հասարակությունը վերջապես սթափվի և ձգտի առողջանալ: ■

Հայ եկեղեցու պատմական առաքելությունը ազգային ինքնության պահպանման գործում

Անի Մելքոնյան
Պատմաբան

*«Եկեղեցին Հայկական, ծննդավայրն է հոգւոյս»
Վահան Թեքեան*

«Հայերիս համար մեր եկեղեցին կարևոր է հանապազօրք հացի պես, հավիւրենություն ճանապարհորդելու մեր ամուր հենարանն է: Մեր եկեղեցին մեր հոգաբար մայրն ու մեր անստակություններից դարձի ժամին՝ գրկաբաց մեզ սպասող Հայրն է,¹»- սրանք Հայ առաքելական եկեղեցու մասին ասված Նժդեհի խոսքերն են, որոնք ամենևին էլ պատահական չեն, քանզի պարունակում են հայ եկեղեցու 1700-ամյա պատմությունը, որի ընթացքում գրեթե միշտ հայոց եկեղեցու առաքելությունն է եղել ազգային ինքնության պահպանումը, ինչը հաճախ զուգորդվել է խաչի ու սրի միատեղմամբ և հայրենիքի պաշտպանությանը մասնակցելով:

Հայոց եկեղեցու պատմական առաքելությունը սկսվեց նրա կազմավորված պահից, սակայն առավել մեծ և կարևոր դարձավ, երբ հայոց պետականությունն ապրում էր իր անկման օրերը:

Պատմական ճակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ կանգնած է եղել ազգային ինքնության պահպանման հրամայականի առջև, և պետության բացակայության պայմաններում այս խնդիրը դարձել է հայոց եկեղեցու պատմական առաքելությունը: Այս գործին, դեռևս V դարում՝ Արշակունյաց թագավորության մայրամուտին, լծվեց հայոց եկեղեցին: Թագավորության անկման շրջանում և դրան հաջորդած բոլոր դարերում «Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության պահպանման և մշակույթի զարգացման բնագավառում Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին իր լուսամիտ հոգևորականների շնորհիվ մեծ դեր է կատարել²»:

Արշակունյաց թագավորությունն իր մայրամուտն էր ապրում, և գալիք արհավիրքներին դիմակայելու համար հայությանն անհրաժեշտ էր միավորող գործոն՝ այդ դերը կատարելու համար քրիստոնեությունը դեռևս շատ թույլ էր, քանի որ օտարալեզու դպրության պայմաններում ժողովրդի լայն խավերն ի գործու չէին ընկալելու և հասկանալու քրիստոնեական գաղափարախոսությունը:

Վիճակը շտկելու համար ժամանակի ամենակիրթ հոգևորականներից մեկը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, ամենայն հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթև Վեհափառի և հայոց արքա Վռամշապուհ Արշակունու հովանավորությամբ ձեռնամուխ եղավ հայոց գրերի ստեղծմանը. «... Հայոց նշագրերը գտնելով՝ երանելի Մաշտոցը գործի ձեռնարկեց: Հայոց սուրբ հայրապետ Սահակն էլ գործը հարմարեցնելով, տառերի դասավորության

և հնչյունային ուղղաձայնության դյուրին ճանապարհույց տալով, ինչպես նաև հայոց քահանաներից նրան օգնականներ կարգելով ճարտարան ու խելամիտ մարդկանց, որոնք երանելի Մաշտոցի պես, մի քիչ գիտեին հունարեն վանկ-վանկ ընթերցելը: Դրանցից առաջինի անունն էր Հոհան՝ Եկեղյաց գավառից, երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղսական տնից, երրորդինը՝ Տեր, Խորձյանքից, չորրորդինը՝ Մուշե, Տարոնից...³», ազգային ինքնության պահպանման գործում առաջին կարևոր քայլը կատարված էր, որին պետք է հաջորդեին Սուրբ Գրքի, աղոթքների, հոգևոր երգերի հայերեն թարգմանությունները, և իհարկե առաջին դպրոցների հիմնումը (Ամարասում, Վաղարշապատում և այլուր):

Հայ կյանքի Ոսկե Դարում (5-րդ դար) ստեղծված նյութական և հոգևոր գործող մշակույթը քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում ծառայում էր համազգային կյանքի կայունացմանը և արտաքին ճնշմանը դիմագրավելու նպատակին:

Իրադարձությունների բերումով հայկական թագավորության անկումը հնարավոր չէրավ կանխել, և 387 թ. Հայաստանի Հռոմի և Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց հետո՝ 428 թ. հայկական թագավորությունն ընկավ, այս պայմաններում հայոց եկեղեցու առաքելությունն ու պատասխանատվությունը ավելի մեծացավ՝ քանզի այն աստիճանաբար պետք է դառնար հայության թե՛ հոգևոր, թե՛ քաղաքական առաջնորդը:

Հայոց եկեղեցին իր մարտական մկրտությունը ստացավ 451 թ.՝ Ավարայրի դաշտում, ազգային ինքնության համար մղվող պատերազմում, երբ հայոց նախարարների ու ժողովրդի կողքին էին նաև «... սուրբ Հովսեփը, սուրբ Ղևոնդ երեցը և բազմաթիվ այլ քահանաներ և էլ ավելի բազմաթիվ (հոգևոր) պաշտոնյաներ: Որովհետև նրանք էլ ամեննին չվախեցան պատերազմի գալ նրանց հետ, քանի որ ոչ մարմնական էին համարում այն կոիվը, այլ հոգևոր առաքինության կոիվ, ցանկանում էին իրենք էլ քաջ զինվորներին մահակից լինել⁴», - հայոց ինքնության համար հայոց եկեղեցու առաջնորդությամբ մղված առաջին մարտը հայ ժողովուրդը շահեց, մարտը, որը միշտ ոգեշնչում ու հոգևոր վահան էր դառնալու հետագա մեկ ու կես հազարամյակում հայության բոլոր աղետների ժամանակ:

Ինչևէ, գնանք առաջ՝ դեպի հայոց եկեղեցու նախաձեռնությամբ հայոց թագավորության վերականգնում՝ այս անգամ Բագրատունիների գահակալմամբ:

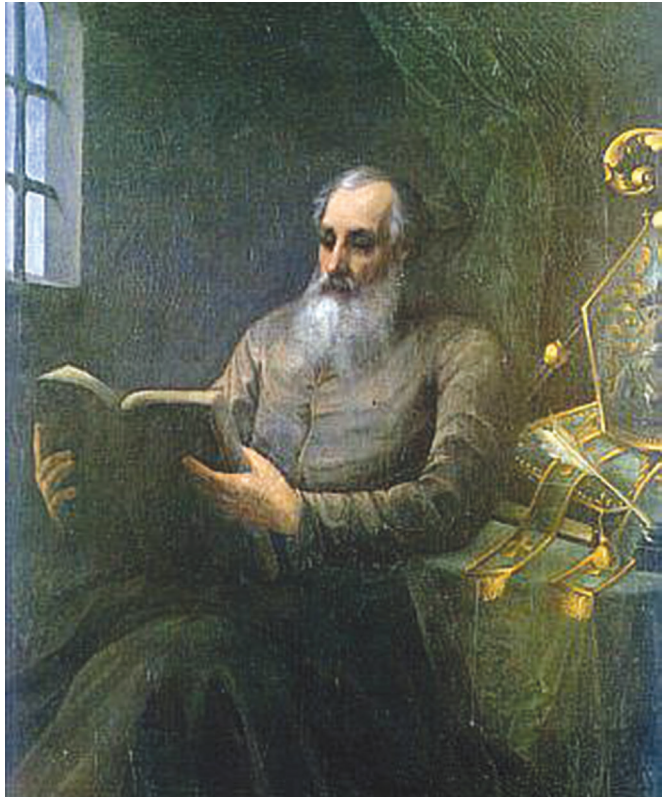
Այս շրջանում էր, որ հայոց եկեղեցին՝ Զաքարիա Ա Ձագեցի կաթողիկոսի առաջնորդությամբ դիվանագիտական ճկուն հարաբերությունների շտրիկով կարողացավ արաբական գերությունից ազատել բազմաթիվ հայ իշխանների: Գործուն մասնակցություն ունեցավ հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերություններին, պաշտպանելով Հայոց եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքները, 862-ի Շիրակավանի ժողովում մերժեց Կ. Պոլսի պատրիարք Փոտի՝ քաղկեդոնականություն ընդունելու առաջարկը: Կանխեց Բյուզանդական կայսրության մեջ ապրող հայերին քաղկեդոնական դավանանքի պարտադրանքը:

Հայոց եկեղեցին գգալի դեր խաղաց սպարապետ Աշոտ Բագրատունու Հայոց իշխանաց իշխան, ապա նաև 869-ի հայ իշխանների համաժողովում նրան Հայոց թագավոր ճանաչելու գործում (պաշտոնապես թագադրվել է ավելի ուշ, 885 թ. Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի ձեռամբ): Հայոց կաթողիկոս Զաքարիա Ա Ձագեցին նպաստեց հայ իշխանների միաբանությանը, խրախուսեց շինարարական աշխատանքները:

Բագրատունիների թագավորության շրջանում, և դրանից հետո էլ հայ կրթամշակութային կյանքի զարգացման գործում հայոց եկեղեցին շարունակեց ունենալ իր բացառիկ դերը՝ Անիի, Արգիշայի, Կարսի, Հաղպատի, Սանահինի, Կեչառիսի, Այրիվանքի, Նարեկավանքի, Մշո Ս. Կարապետի և երկրի այլ դպրոցներում դասավանդում էին ժամանակի կիրթ հոգևորականները:

Անին Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք հռչակելուց հետո (961 թ.), սկսվեց հայ եկեղեցու և հայկական մշակույթի զարգացման մի նոր շրջան. «հիմնվել են դպրոցներ, մատենադարաններ, վանքերին կից բացվել են գրչության և մանրանկարչության կենտրոններ, կառուցվել թագավորաշեն և իշխանաշեն բազմաթիվ եկեղեցիներ⁵»:

1280 թ. գործում էր Գլաձորի համալսարանը, իսկ ավելի ուշ նրա ավանդույթները շարունակեց Տաթևի համալսարանը:

Սր. Սահակ Պարթև

Հայոց պատմության մեջ ողբերգականորեն ճակատագրական էր Բագրատունյաց թագավորության անկումը, որը, ավելի քան 800 տարի, իր անջնջելի կնիքը թողեց հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի վրա:

«Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայկական թագավորությունների կորուստները (1045, 1375), քոչվորական ցեղերի ավերիչ արշավանքներն ու երկարատև տիրապետությունը, հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածների հարկադրական արտագաղթերն ու օտար ցեղերի վերաբնակեցումը Հայաստանում չափազանց թուլացրին հայերի դիմադրական կարողությունները: Մելչուկ-թուրքերը, իսկ այնուհետև թաթար-մոնղոլները համարյա առանց լուրջ դիմադրության գրավեցին Հայաստանը...⁶», ստեղծված անպատմելի ծանր կացության պայմաններում հայոց եկեղեցու վրա ծանրացավ հայության քաղաքական առաջնորդության գործը:

Հենց հայոց եկեղեցին էր, որ պետք է սկզբնավորեր ու առաջնորդեր հայ ազատագրական պայքարը. «ազատագրական գաղափարների հիմնական կրողը դարձավ Հայոց եկեղեցին, որի բարձրաստիճան սպասավորներից շատերն ազնվականական ընտանիքների շառավիղների՝ սքեմ հազած ներկայացուցիչներ էին⁷»: Ազգային ինքնության պահպանումը միայն կրոնական ու մշակութային առանձնահատկությունների պահպանումը չէ, այլև հազարամյակների հայրենի-

Ներսես Աշտարակեցի

Գևորգ Ե Սուրենյանց

քում՝ ազգային պետության ձևավորումը: Այս պարզ ճշմարտության գիտակցումով էր, որ Հայոց Եկեղեցին հոգևոր և մշակութային արժեքների պահպանությունից զատ՝ քրջվորական տիրապետության ավերիչ դարաշրջաններում՝ շարունակում էր փայփայել հայոց պետականության վերականգնման գաղափարը: Ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ծավալման և տարածման գործում նշանակալից դեր ունեցան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ Ստեփանոս Ե Մալմաստեցին, Միքայել Ա Մերաստացին, Հակոբ Դ Ջուղայեցին:

Ազգային ինքնության պահպանման և պարսկական տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրման գործում հայոց եկեղեցին իր կարևոր գործունեությունը շարունակեց Միմեն Երևանցի կաթողիկոսի առաջնորդությամբ:

Ազգային ինքնության պահպանման, Հայաստանի Արևելյան հատվածի ազատագրման, հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքի բարգավաճման պայմաններում՝ հայ եկեղեցու առաքելությունը առանձնահատուկ կերպով դրսևորվեց հատկապես ու մասնավորապես Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի և նրա հաջորդների առաջնորդությամբ:

Ներսես Աշտարակեցին մեծ դեր խաղաց 1815 թ. հիմնելով ժամանակի լավագույն դպրոցներից մեկը՝ Ներսիսյան դպրոցը, որը մեկ դարի ընթացքում տվել է 2000 շրջանավարտ, որոնց մեծ մասը գրողներ, գիտնականներ, հասարակական, քաղաքական, պետական գործիչներ ու մանկավարժներ էին և կարևոր

դեր ունեցան ազգային ինքնության պահպանման գործում: Ներսես Աշտարակեցուց սկիզբ առած «Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հոգևոր-մշակութային նոր վերելքը շարունակվեց ողջ XIX դ. ընթացքում. էջմիածնում բացվել է Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը, (1874), թանգարանը, 1868-ից լույս է տեսել Մայր աթոռի պաշտոնական «Արարատ» ամսագիրը, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու նախաձեռնությամբ ստեղծվել են գիտամշակութային, ուսումնակրթական բազմաթիվ կենտրոններ ու հաստատություններ Հայաստանում ու հայ գաղթավայրերում⁸»:

Ինչպես տեսանք պատմաքաղաքական հանգամանքների բերումով. «դարեր շարունակ ապրելով այլադավան միջավայրում, այլակրոն ժողովուրդների մեջ, հայերն առավել ամուր են կապվել իրենց եկեղեցուն⁹», և կարելի է ասել, որ այդ կապը «հրով ու սրով» թրծված հոգևոր-ազգային ամուր միություն է, որը խախտել փորձել են բոլոր դարերում հանդիպած թշնամիներն ու արտաքին ուժերը՝ փորձում են նաև այսօր (զանազան աղանդավորական կազմակերպությունների միջոցով), բայց ապարդյուն, որովհետև տագնապներով լի բոլոր օրերին «հայ ժողովրդի հոգևոր, մշակութային և ֆիզիկական կեցության ապահովման դերը հանձն է առել Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին...¹⁰»:

1915 թ. հայոց ցեղասպանության աղետալի օրերին, անչափելի մեծ կորուստներ կրեց նաև հայոց եկեղեցին, և չնայած դրան՝ ապաստան ու ապավեն դարձավ

ցեղասպանությունից մազապուրծ արևմտահայության համար:

Հայոց պատմության բոլոր ժամանակներում. «Եկեղեցին օրհնել է հանուն հայ ժողովրդի ազատության և անկախության մերկացված սուրբ¹¹», և այդ օրհնանքը 451 թ. մայիսից՝ հասավ 1918 թ. մայիս (այնուհետև արցախյան հերոսամարտ): Երբ դրված էր հայության լինել-չլինելու հարցը, եկեղեցու դերը չսահմանափակվեց միայն նրանով, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը չլքեց Սուրբ Էջմիածինը:

Այդ օրերին՝ Մարդարապատում, Բաշ-Ապարանում, և Ղարաքիլիսայում մի նոր Ղևոնդ Երեց դարձած՝ Գարեգին եպս. Հովսեփյանը, Դանիել, Թադևոս և Եզնիկ վարդապետները, Տաճատ քահանան և այլ հոգևորականներ՝ հայ զինվորի կողքին մարտնչում էին թշնամու դեմ:

Այդ հերոսամարտերի շնորհիվ 1918 թ. մայիսի 28-ին ծնունդ առավ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը ողջունեց ազգային պետականության ծնունդը, այն պետականության, որի համար հարյուրամյակներ շարունակ պայքարել էր Հայոց եկեղեցին:

Հայ եկեղեցու, սպա նաև հայ ժողովրդի ազգային զարթոնքի մի նոր շրջան դարձավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանի (1955-1994) աթոռակալության երկարատև շրջանը, երբ Հայոց Հայրապետը հնարավոր բոլոր միջոցներով նպաստել է ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը և աջակցել արցախյան շարժմանը՝ օրհնելով հայկական երկու պետականությունների ծնունդը:

Վազգեն Վեհափառի գործի շարունակողները եղան նախ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա Մարգիսյանը, (1995-1999) սպա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ Վեհափառը, որի առաջնորդությամբ էլ Հայոց եկեղեցին շարունակում է իր շինարարական-վերանորոգչական, կրթամշակութային ընդարձակ գործունեությունը:

Հայ եկեղեցին հսկայական ավանդ է ունեցել և ունի Սփյուռքում՝ հայապահպանության գործում. «Վիթխարի դեր կատարելով սփյուռքահայության համայնքների կազմակերպման և զարգացման բոլոր փուլերում՝ Հայ եկեղեցին գաղթաշխարհում եղել է հայապահպանության, ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման գլխավոր գործոն¹²»:

Հաղթահարելով հազարամյակի մարտահրավերները, հայ եկեղեցին՝ հավատարիմ մնալով իր առաքելությանը, մշտապես եղել է ազգային ինքնության ու պետականության պաշտպանության դիրքերում, ուստի հարկ ենք համարում նշել, որ տարիներ շարունակ՝ որոշ շրջանակների կողմից, եկեղեցին պետությանը հակադրելու փորձերն անիմաստ են ու անհիմն, քանզի «Եկեղեցու հաստատման օրերից սկսյալ պետական իշխանությունը դիտվել է որպես ի վերուստ, Նախախնամությամբ կարգված միավոր: Հետևաբար պետությունը Եկեղեցուց միշտ աջակցություն է ստա-

Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյան

ցել, սակայն հոռի բարքերն ու ոչ ավետարանական ընթացքն իրենց հերթին Եկեղեցու քննադատությանն ու շտկվելու կոչին են ենթարկվել¹³»- ինչը մեր կարծիքով միանգամայն ճիշտ է, և բնական, քանի որ «Եկեղեցին իր ազդեցությունն է բերում հոգևոր ոլորտի միջոցով՝ քրիստոնեական դաստիարակությամբ կրթելով... վերափոխելով մարդկանց, որպեսզի լինեն ազնիվ ու արդար, բարեսեր ու ողորմած, առաքինի և ծառայասեր¹⁴», ինչը կարևոր է թե պետության ղեկավարների թե քաղաքացիների համար:

Ազգային ինքնության պահպանման իր պատմական առաքելությունն իրականացնելիս՝ հայ եկեղեցին այսօր էլ կանգնած է դժվարին մարտահրավերների առջև, որոնցից գլխավորը՝ թշնամի պետությունների ֆինանսավորմամբ հրապարակ իջած տարատեսակ «կրոնական կազմակերպություններն» են՝ այլ կերպ ասած աղանդավորները, որոնք ուղիղ սպառնալիք են թե մեր ազգային ինքնությանը, թե պետական անվտանգությանը, նրանց քայքայիչ գաղափարախոսության մեջ չկա ազգ, չկա հայրենիք, չկա հայրենասիրություն, իսկ «իրենց հետևորդներին արգելում են զենք վերցնել ու ծառայել բանակում: Այս ամենը մեծապես սպառնում է մեր երկրի անվտանգությանը, ժողովրդի միասնականությանը, ազդում մեր երկրի ռազմական ուժերի մարտունակության վրա¹⁵»:

Մեր ինքնությունն ու արժեհամակարգը քայքայող օտարոտի ու խորթ աղանդների՝ հայավնասա քարոզչությանը հակառակ, բոլոր դժվարին օրերին.

«Մեր եկեղեցին ոտքի է կանգնել և իր զավակներին առաջնորդել ազատագրական պայքարների: Նա դժվարությունների ժամանակ աղոթել է «ազատություն եղբարաց մերոց գերելոց, իսկ պատերազմների ժամանակ դևոնդների ձեռքը սուր է դրել և առաջնորդել մեր ազգը «վասն հաւատոյ, վասն հայրենեաց» ազատագրական սուրբ պատերազմներին»¹⁶:

Հայ եկեղեցու պատմական առաքելության, հայ ժողովրդի ազգային-հոգևոր արժեքների և անվերջ գործունեության նրա ավանդի մասին անդադար կարելի է խոսել, քանզի իր պատմության ավելի քան 1700 տարիների ընթացքում հայ եկեղեցին միահյուսվել է հայ ժողովրդի հետ, դարձել նրա ինքնության անբաժան մասը, սակայն անհրաժեշտ ենք համարում ամփոփել, նշելով, միայն որ «Հոգևոր արժեքների, հասարակության ազգային ինքնության և պետության պահպանությունը այն կարևոր ու անբաժան գործառույթներից է, որ իրականացրել և իրականացնում է Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցին պատմության անանցանելի ճանապարհներին»¹⁷ - հետևաբար մեր պետությունն ու ժողովուրդը ճակատագրական այս օրերին պետք է իրենց համար Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցին ընդունեն, որպես հոգևոր հզոր վահան մարտահրավերներին դիմակայելու համար՝ որովհետև անցյալում, ներկայում ու ապագայում «հայ եկեղեցին տունն է հայուն» - հոգևոր ցրտից, պղծություններից, մոլորություններից պաշտպանող հարազատ ու ջերմ տունը: ■

Ծանոթագրություններ

1. Նժդեհը և եկեղեցին., <http://www.irates.am/hy/1707370147>
2. Սարգիս սարկավազ Սարգսյան, Հայաստանյայց եկեղեցին և նրա դերը հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքում, Էջմիածին, պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածին, 1958 №7., էջ 29:
3. Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982., էջ 35:
4. Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Եր., 1994, էջ 73:
5. https://ter-hambardzum.net/%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B5%D6%81-%D4%B1%D5%BC%D5%A1%D6%84%D5%A5%D5%AC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%8D%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2-%D4%B5%D5%AF%D5%A5%D5%B2%D5%A5/?fbclid=IwAR1tSgMwWLPRIYtB45p0o2CJROMjmkRrt2qty-IhSA9HjXQ7-a1_eYwwptw.
6. Հայոց պատմություն, խմբ. Հր. Սիմոնյան, Եր., 2012, էջ 131:
7. Հովհաննիսյան Պ., Հայ ազատագրական շաժումները (XV դարի կես-XXVIII դարի վերջ), Եր., 2010, էջ 10:
8. https://ter-hambardzum.net/%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%BD%D5%BF%D5%A1%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B5%D6%81-%D4%B1%D5%BC%D5%A1%D6%84%D5%A5%D5%AC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%8D%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A2-%D4%B5%D5%AF%D5%A5%D5%B2%D5%A5/?fbclid=IwAR1tSgMwWLPRIYtB45p0o2CJROMjmkRrt2qty-IhSA9HjXQ7-a1_eYwwptw.
9. Աստիսյան Ս., Սփյուռքի հայկական կազմակերպությունների, միությունների և հայ եկեղեցու դերը հայկական դպրոցների

- ստեղծման ու զարգացման գործում, 21-րդ ԴԱԲ, թիվ 5 (39), 2011, էջ 53:
10. Տեր Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյան, Ազգային-հոգևոր արժեքների նկատմամբ սպառնալիքները և Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու դերը հոգևոր արժեքների, հասարակության ինքնության, պետության պահպանման գործում, Հայկական Բանակ, ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի ռազմագիտական հանդես, № 3 (97), 2018., էջ 43:
11. Սարգիս սարկավազ Սարգսյան, Հայաստանյայց եկեղեցին և նրա դերը հայ ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքում, Էջմիածին, 1958 №7, էջ 31:
12. Աստիսյան Ս., Սփյուռքի հայկական կազմակերպությունների, միությունների և հայ եկեղեցու դերը հայկական դպրոցների ստեղծման ու զարգացման գործում, 21-րդ ԴԱԲ, թիվ 5 (39), 2011, էջ 54-55:
13. Տեր Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյան, Ազգային-հոգևոր արժեքների նկատմամբ սպառնալիքները և Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու դերը հոգևոր արժեքների, հասարակության ինքնության, պետության պահպանման գործում, Հայկական Բանակ, № 3 (97), 2018., էջ 41:
14. https://surboravor.am/post/view/keghecu-masin?fbclid=IwAR1AOpK7GBYhUTEIEx-31yHmRTcWUDiLgpx83PTx-t9m0fH0RdoZ_o5IYv8.
15. Տեր Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյան, Ազգային-հոգևոր արժեքների նկատմամբ սպառնալիքները և Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու դերը հոգևոր արժեքների, հասարակության ինքնության, պետության պահպանման գործում, Հայկական Բանակ, № 3 (97), 2018., էջ 45:
16. http://www.hayzinvor.am/5817.html?fdx_switcher=true&fbclid=IwARID_awlz7CR-cajaKSxIY3qI2sx66tbj8KQRtDMIV3anLjHkKP_6QpLc5M.
17. Տեր Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյան, Ազգային-հոգևոր արժեքների նկատմամբ սպառնալիքները և Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու դերը հոգևոր արժեքների, հասարակության ինքնության, պետության պահպանման գործում, Հայկական Բանակ, № 3 (97), 2018., էջ 48-49:

Օգտագործված գրականության ցանկ

- ա) Գրականություն**
1. Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Եր., 1994:
 2. Հայոց պատմություն, խմբ. Հր. Սիմոնյան, Եր., 2012:
 3. Հովհաննիսյան Պ., Հայ ազատագրական շաժումները (XV դարի կես-XXVIII դարի վերջ), Եր., 2010:
 4. Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982:
- բ) Մամուլ**
1. 21-րդ ԴԱԲ, թիվ 5 (39), 2011:
 2. Էջմիածին, պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածին, 1958 №7:
 3. Հայկական Բանակ, ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի ռազմագիտական հանդես, № 3 (97), 2018:
- գ) Համացանցի կայքեր**
1. <http://www.irates.am/hy/1707370147>
 2. <https://ter-hambardzum.net>
 3. <https://surboravor.am>
 4. <http://www.hayzinvor.am>

Ռուս-վրացական հարաբերություններն այցագրային և հաղորդակցության ոլորտներում (մաս 2)

Ռազմավիրական մայրուղի. ՌԴ-Վրաստան գործող միակ ցամաքային կապը

Վահե Մարգարյան
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող

Պատմական էքսկուրս

Ռուսաստանը Վրաստանին և Այսրկովկասին կապող Ռազմավիրական ճանապարհով մշտական հաղորդակցությունը բացվել է 1799 թվականին: Ճանապարհը մեծ դեր է խաղացել Ռուսական կայսրության՝ դեպի հարավ ներթափանցման, Ռուսաստանի և Այսրկովկասի տնտեսական կապերի զարգացման գործում: Ռուսական կայսրության տիրապետության ժամանակ լեռնանցքային ճանապարհի վրա կատարվել են բարելավման աշխատանքներ, Վլադիկավկազից մինչև Թիֆլիս ճանապարհի երկայնքով գիշերակացի համար հիմնվել են մեկ տասնյակից ավելի կայարաններ:

Դժվարամատչելի, բայց միևնույն ժամանակ գեղատեսիլ այս ճանապարհով անցել և հիացել են բազմաթիվ նշանավոր մարդիկ, այդ թվում՝ անվանի գրողներ, մտավորականներ, պետական ու հասարակական գործիչներ, որոնցից շատերն իրենց տպավորությունները հանձնել են թղթին: Այդ շարքում առանձնանում է ռուս մեծ բանաստեղծ, դրամատուրգ և արձակագիր Ալ. Պուշկինը, ով 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ 1829 թ., Էրզրում (ռազմաճակատ՝ կոմս Ի. Պասկևիչի մոտ) է մեկնել Ռազմավիրական ճանապարհով: Ճանապարհորդության հաջորդ տարում՝ 1830 թ., Ալ. Պուշկինը ճամփորդական նշումների հիման վրա «Լիտերատուրնայա գազետա» շաբաթաթերթում (տե՛ս «Литературная газета», 1830, 5 февраля, № 3) հրատարակում է իր էսսեն՝ «Վրացական ռազմական ճանապարհ» («Военная Грузинская Дорога») վերնագրով: Մի քանի տարի անց՝ 1836 թ., բանաստեղծը, ներառելով հիշյալ էսսեն, հրատարակում է իր նշանավոր ստեղծագործությունը՝ «Ճանապարհորդություն դեպի Արզրում» խորագրով, որի առաջին գլխում նկարագրում է Ռազմավիրական ճանապարհով, Մեծ Կովկասի ձյունապատ լեռներով, Թերեք գետով ու Դարիալի կիրճով անցումը դեպի Վրաստան և ժամանումը Թիֆլիս¹:

Այդուհանդերձ, մշտական բնական երևույթները՝ սողանքները, սելավները, ժայռերը, քարաթափումները և, հատկապես, ճահողները, մեծ դժվարություններ են ստեղծել երթևեկության համար, և շահագրգիռ կողմերին մշտապես ստիպել են փնտրել նոր, ավելի անվտանգ երթուղիներ: 1830-ական թթ. նաև փորձ է արվել շրջանցել Ռազմավիրական մայրուղու ամենա-

բարդ և դժվարանցանելի հատվածը՝ Խաչի լեռնանցքը (2379 մ.)², ինչը, սակայն, չի հաջողվել:

Ռուս-վրացական ցամաքային անցակետը քաղաքական հարաբերությունների ինդիկատոր

ՌԴ-ի և Վրաստանի միջև գործող միջազգային ավտոմոբիլային սահմանային միակ անցակետը՝ «Վերին Լարսը», միջազգային երթևեկության և ռուս-վրացական սահմանը հատելու համար փակ էր 2006 թ. հուլիսից մինչև 2010 թ. մարտը: Չնայած պաշտոնապես հայտարարվել էր, որ անցակետը փակվել էր վերակառուցման նպատակով, այդուհանդերձ, պարզորոշ էր, որ այն 2006 թ. հուլիսի 8-ին փակվեց Մ. Սաակաշվիլու վարչակարգի՝ սրընթաց դեպի Արևմուտք և ՆԱՏՕ գնալու ճանապարհին ՌԴ-ի դեմ ուղղված գործողությունների խորապատկերին³: Վրաստանում անցակետի փակումը գնահատեցին որպես «անբարյացակամ քայլ», քանի որ Թբիլիսիում «Կազբեգ»⁴-«Վերին Լարսը» համարվում էր սահմանի միակ օրինական անցակետը: Երկու այլ սահմանային անցակետեր՝ Գանտիադի-Ադլերը՝ Աբխազիայում և Ռոկ-Ներքին Զարամազը՝ Հարավային Օսիայում, ըստ Թբիլիսիի, գործում էին անօրինական⁵:

Դարիայի կիրճ. Ռազմավիրական մայրուղին Վերին Լարս անցակետի մոտ 2013 թ.

2008 թ. տեղի ունեցած վրաց-հարավօսական հնգօրյա պատերազմից, ՌԴ-ի կողմից Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի ճանաչումից հետո Վրաստանի կողմից ՌԴ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների խզումը չափազանց դժվարացնում էր անցակետերի աշխատանքների վերսկսման գործընթացի կազմակերպումը:

Մոտ երեք տարի անց՝ 2009 թվականի մարտի 1-ին, Հայաստանի Հանրապետության միջնորդությամբ Վրաստանի և Ռուսաստանի շահագրգիռ շրջանակների միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությունների համաձայն վերսկսվեց երթևեկությունը «Կազբեգ» (Վրաստան) - «Վերին Լարս» (Ռուսաստան) անցակետերով: Հյուսիսային Օսիայի մաքսատան «Վերին Լարս» բազմակողմ ավտոմոբիլային անցակետում զուգահեռ ընթացած շինարարությունն ավարտվել է 2009 թ. մայիսի 5-ին⁶ ՌԴ նախագահի հանձնարարականներին համապատասխան և «ՌԴ պետական սահման» դաշնային թիրախային ծրագրի (2003 -2010 թթ.) շրջանակներում: Մի քանի ամիս անց՝ 2009 թ. սեպտեմբերին, Վրաստանը պաշտոնապես բացեց Ռուսաստանի հետ սահմանին՝ «Վերին Լարս» միջազգային ավտոմոբիլային անցակետի մոտ, նույն Ռազմավիրական ուղու վրա գտնվող «Կազբեգ» անցակետը⁷: Միջազգային ճանապարհային երթևեկությունը Հյուսիսային Օսիայի «Վերին Լարս» միջազգային ավտոմոբիլային անցակետով պաշտոնապես բացվել է 2010 թ. մարտի 1-ին, առավոտյան ժամը 06:00-ին, ռուսական և վրացական կողմերի միջև նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունների համաձայն: Այդ օրվանից ֆիզիկական անձինք, ապրանքներն ու տրանսպորտային միջոցները ռուս-վրացական սահմանով շարժվել են նույն այն կարգով և կանոններով, որոնք գործում էին մինչև մաքսակետի փակումը 2006 թվականին⁸:

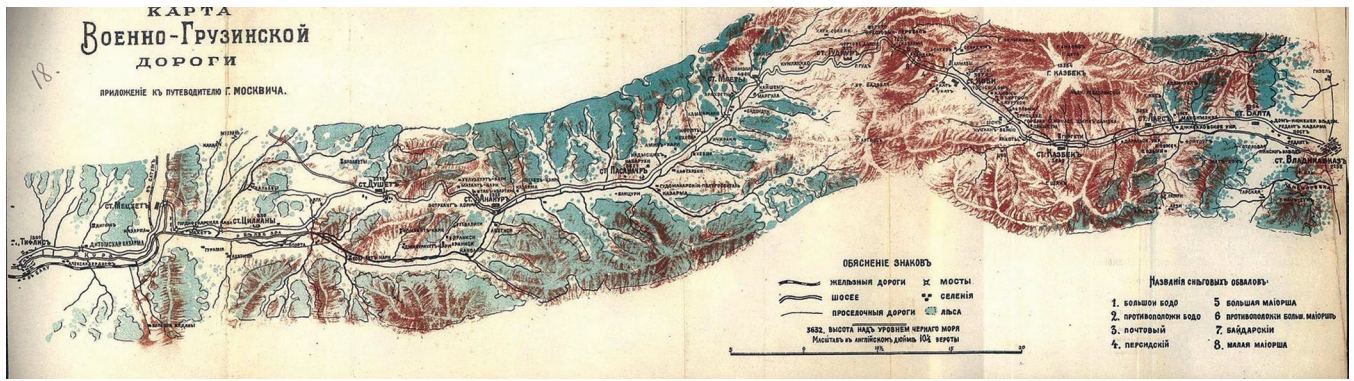
Վերակառուցման աշխատանքներ Ռազմավիրական մայրուղու անցակետերում

2018 թվականին ռուսական և վրացական անցակետերի միջև չեզոք գոտում երթևեկության գոտիների թիվը երկուսից հասցվել է յոթի⁹:

«Վերին Լարս» միջազգային ավտոմոբիլային անցակետի թողունակության բարձրացման նպատակով Ռուսաստանը 2020 թ. որոշեց վերակառուցել այն: 2022 թ. հուլիսին ռուսական կողմից մարդատար տրանսպորտային միջոցների համար բացվել է ելքի 12 գոտի: 2021-2023 թթ. տեղի ունեցած վերանորոգման արդյունքում, տրանսպորտի ոլորտում վերահսկողության ՌԴ դաշնային ծառայության (Ռոստրանսնադգորի) փոխանցմամբ, 2023 թ. հունիսից աշխատանքները վերագործարկված անցակետում գործում է 39 գոտի, որից 15-ը նախատեսված է բեռնափոխադրումների համար: Ըստ գերատեսչության՝ բեռնատարների թողունակությունը կավելանա օրական 1,2 հազարից մինչև 1,5 հազար ավտոմեքենա¹⁰: Ռուս-վրացական սահմանի «Կազբեգ» մաքսային անցակետում 2023 թ. մայիսի 5-ից մեկ ամսով վերանորոգման աշխատանքներ են իրականացրել նաև Վրաստանի իշխանությունները: Ըստ Վրաստանի ֆինանսների նախարարության եկամուտների ծառայության հաղորդագրության՝ շինարարական-վերականգնողական աշխատանքներն իրականացվել են թեթև մեքենաների համար նոր ելքեր կազմակերպելու նպատակով¹¹:

Սասկաշվիիական արկածախնդրություններն ու Ռազմավիրական մայրուղու «ձնհալը»

Վրաստանում լավ են հիշում 2006-2013 թթ. տխրահոշակ ժամանակահատվածը, երբ ռուս-վրացական հարաբերությունների ծայրաստիճան վատացման պատճառով 2006-2010 թթ. փակ էր Վերին Լարսով անցնող Ռազմավիրական միջպետական մայրուղին, իսկ 2006-2013 թթ. Ռուսաստանում արգելք էր դրվել վրացական գինիների և հանքային ջրերի ներմուծման վրա: Բոլորի համար պարզորոշ էր, որ թե՛ վերանորոգումը (անցակետի պարագայում), թե՛ որակի չափանիշներին չհամապատասխանելը (արտադրանքի պարագայում) սոսկ պատրվակ էին: Իրական պատճառները քաղաքական էին. ՌԴ-ն պատժում էր Վրաստանի արկածախնդիր ղեկավարությանը, որի գլուխն էր արևմտաթուրքական շահերի վառ ներկայացուցիչ Մ. Սասկաշվիին: Բնականաբար, ՌԴ-ի կողմից «Վերին Լարս» միջազգային ավտոմոբիլային անցակետի փակումը խոշոր վնաս հասցրեց նաև ՀՀ տնտեսությանը: Իբրև ՌԴ-ի հետ կապող միակ ցամաքային ուղի՝ «Վերին Լարս» անցակետի գործունեության դադարեցումը առաջին հերթին ծանր հարված հասցրեց ՀՀ արտաքին առևտրին և ապրանքային հոսքերին: Բացի այդ, տվյալ ժամանակահատվածում արտահանողներն ստիպված էին ապրանքները ՌԴ շուկա հասցնել մեծ դժվարություններով՝ գերազանցապես համակցված բեռնափոխադրումների միջոցով:

Ռազմավիրական մայրուղու քարտեզը 1913 թ.

բեռները ավտոմոբիլային կամ երկաթուղային տրանսպորտով հասցնում էին մինչև Փոթիի նավահանգիստ, ապա տեղափոխում լաստանավ, Սև ծովով տեղափոխում Ռ-Դ նավահանգիստներ, այնուհետև վերստին ցամաքային տրանսպորտով հասցնում նախանշված վայրեր¹²:

Իշխանափոխությունից մի քանի ամիս անց՝ 2013 թվականի մայիսին, շտրիկով Ռ-Դ փոխարտոգործախարար Գրիգորի Կարասինի ու Վրաստանի վարչապետի Ռ-Դ-ի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցերով հատուկ բանագնաց Ջուրաբ Աբաշիձեի բանակցությունների (Պրահայան բանակցություններ, որոնք սկզբնավորվել են 2012 թ. դեկտեմբերին), երկրները պայմանավորվել են վերականգնել ապրանքների այս կատեգորիաների առևտուրը, և Վրաստանից Ռ-Դ «Բորժոմի» հանքային ջրի, գինու և կոնյակի ներմուծման սահմանափակումները հանվել են:

Այսպես, 2013 թ. հունիսի 5-ին Պրահայում կայացած Կարասին-Աբաշիձե հանդիպմանը շարունակվել է ոչ պաշտոնական երկխոսությունը ռուս-վրացական հարաբերությունների բարելավման ուղիների շուրջ այն ոլորտներում, որտեղ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության դեպքում հնարավոր է առաջընթաց: Կողմերն ամփոփել են 2012 թ. դեկտեմբերին սկսված աշխատանքների որոշ արդյունքներ, փաստել փոխգործակցության հիմնական համաձայնեցված ոլորտներում (առևտուր, տրանսպորտ, մշակութային և հումանիտար ոլորտներ, գիտություն և առողջապահություն) մի շարք հարցերի գործնական լուծման գործում առկա դրական դինամիկան՝ հայտարարելով, որ վրացական հանքային ջրի մատակարարումները Ռուսաստանի Դաշնություն վերսկսվել են 2013 թ. մայիսին, իսկ վրացական գինեգործական արտադրանքի առաջին առաքումները սպասվում են հունիսին: Հայտարարվել է, որ առանձնահատուկ դրական տեղաշարժեր են արձանագրվել տրանսպորտի ոլորտում. 2013 թ. հունիսի 1-ից ռուս-վրացական սահմանի «Վերին Լարս»-«Կազբեգ» անցակետը սկսել է գործել շուրջօրյա, սկսվելու էին կանոնավոր ցամաքային և օդային հաղորդակցությունների վերականգնման շուրջ բանակցությունները¹³:

Արդեն 2013 թ. սեպտեմբերի 19-ին պրահայան հերթական հանդիպմանը կողմերն ամփոփել են տարվա նախորդ (հունիսի 5-ի) հանդիպման արդյունքները՝ փաստելով, որ ռուսական շուկա են վերադարձել վրացական գինիները, հանքային ջուրը, ինչպես նաև գյուղմթերքի որոշ տեսակներ: Կողմերը հավելել են նաև, որ ռուս-վրացական սահմանի «Վերին Լարս»-«Կազբեգ» ցամաքային անցակետը շարունակում է գործել շուրջօրյա, վերականգնվել է միջազգային ճանապարհային երթևեկությունը, խորհրդակցություններ են ընթացել կանոնավոր ավիափոխադրումների վերականգնման շուրջ¹⁴:

Ռազմավիրական մայրուղու գերարդիականացման ծրագիրը հյուսիս-հարավ առանցքի ձևավորման նոր խթան

Հաշվի առնելով անցյալի սխալները՝ Ռուսաստանի հետ առևտրատնտեսական և մի շարք այլ ոլորտներում հարաբերությունների խորացման և այդ շրջանակներում հյուսիս-հարավ ճանապարհատրանսպորտային համակարգի զարգացման խնդիրը վրացական կողմի համար դարձել է գլխավոր առաջնահերթություններից մեկը: Վրաստանի իշխանությունների կողմից այդ ուղղությամբ իրականացվող խոշոր ծրագրերից է դեպի Ռ-Դ սահմանային անցակետ տանող Սցխեթա-Ստեփանծմինդա-Ռ-Դ սահման (Վերին Լարս) ավտոմայրուղու ամենադժվարանցելի՝ Կորի-Գուդաուրի հատվածը շրջանցող Քվեշեթի-Կորի ճանապարհի շինարարությունը: Վրաստանի ճանապարհաշինության պատմության մեջ խոշորագույններից մեկը համարվող հավակնոտ այս ծրագրի՝ նոր ճանապարհի կառուցման նախագիծը հաստատվել է 2019 թ., շինարարությունն սկսվել է 2020 թ. սեպտեմբերին, այն նախատեսված է ավարտել 2024 թվականին: Վրաստանի Տարածաշրջանային զարգացման և ենթակառուցվածքների նախարարության ճանապարհային դեպարտամենտի հաղորդմամբ՝ Քվեշեթի-Կորի ծրագրի շրջանակներում կառուցվում է ընդհանուր 23 կմ երկարությամբ 2 գոտի ասֆալտբետոնե ճանապարհ, 5 կամուրջ, 5 թունել, վերականգնվում է 1 կամուրջ: Թունելներից առանձնանում է 9 կմ երկարությամբ և 15 մ տրամագծով թունելը,

Հարված Ռազմավիրական մայրուղուց

որն ամենամեծն է Վրաստանում և եզակիներից մեկը աշխարհում¹⁵: Վերջինս նաև համարվում է Եվրոպայի ամենաբարդ ինժեներական կառույցներից մեկը¹⁶: Նոր ճանապարհը Քվեշեթի – Կոբի հեռավորությունը կկրճատի 11 կմ-ով (գործող ճանապարհը 34 կմ է, կառուցվողը՝ 23), երթևեկության տևողությունը՝ մինչև մեկ ժամով (Թբիլիսի-Ստեփանծմինդա երթևեկությունը 2,5 ժամի փոխարեն կտևի 1 ժամ 45 րոպե): Նոր ճանապարհով հնարավոր կլինի զարգացնել մինչև 80 կմ/ժամ արագություն (գործող մայրուղու տվյալ հատվածում 30-35 կմ/ժամ առավելագույն թույլատրելի արագության փոխարեն): Վերջապես, խոշոր այս նախագիծը երթևեկողներին կազատի հայտնի Իհաչի լեռնանցքի չափազանց վտանգավոր և ճնահոսքերի պատճառով հաճախակի փակվող հատվածից, որտեղ գտնվում է Ռազմավիրական ճանապարհի ամենաբարձր կետը՝ 2395 մ: Եթե այժմ Քվեշեթի-Կոբի հատվածում ճանապարհորդությունը տևում է մոտ մեկ ժամ (ձմռանը ավելի երկար), և երթևեկությունը հաճախ արգելվում է ճնահյուսի վտանգի պատճառով, ապա ծրագրի ավարտից հետո ճանապարհը հնարավոր կլինի անցնել ընդամենը 15 րոպեում¹⁷:

Ռազմավիրական մայրուղու Քվեշեթի-Կոբի ճանապարհի ծրագիրն իրականացվում է Ասիական զարգացման բանկի (ԱԶԲ), Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի (ՎԶԵԲ) և Վրաստանի կառավարության միջոցներով, և դրա ընդհանուր արժեքը կազմում է 1,2 մլրդ լարի (558,6 մլն դոլար, որից 415 մլն-ը ներդրվել է ԱԶԲ-ի, 60 մլն-ը՝ ՎԶԵԲ-ի, 83,6 մլն-ը՝ Վրաստանի կառավարության կողմից): Իհաչի լեռնանցքի տակով անցնող 9 կմ երկարությամբ խոշոր թունելը կառուցում է միջազգային մրցույթում հաղթած չինական խոշորագույն “China Railway Tunnel Group Co” ընկերությունը: Պայմանագիրը կնքվել է 2019 թվականի սեպտեմբերին: Իր մասնագյուղի միջոցով Վրաստանում 2002 թվականից գործունեություն ծա-

վաղող չինական մեկ այլ ընկերություն՝ “China Railway 23rd Bureau Group Co”-ն, հաղթել է Քվեշեթի-Կոբի ճանապարհի 13 կմ-ի շինարարության մրցույթում¹⁸:

Ռ-Վրաստանի առևտրաշրջանառության նոր հևրը. արդի ցուցանիշներ

Ըստ Վրաստանի պաշտոնական վիճակագրության՝ 2022 թ. Վրաստանը Ռուսաստանի Դաշնություն է արտահանել ավելի քան 73,000 տոննա բնական գինի (ավելի քան \$160 մլն արժողությամբ), 12,000 տոննա ակոհոլային խմիչք (ավելի քան \$56 մլն), 92,000 տոննա հանքային և քաղցրահամ ջուր (ավելի քան \$50 մլն): 2022 թ. տվյալներով՝ Ռուսաստանը Թուրքիայից հետո երկրորդ տեղն է զբաղեցրել Վրաստանի առևտրային գործընկերների շարքում: Երկրների միջև փոխադարձ առևտրի ծավալը 2022 թ. կազմել է մոտ 2,5 միլիարդ դոլար կամ Վրաստանի ընդհանուր արտաքին առևտրաշրջանառության 13,1 %-ը: Երրորդ տեղում Չինաստանն է՝ մոտ \$1,9 միլիարդով կամ 9,8%-ով¹⁹:

Վրաստանի ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալներով՝ 2023 թ. Թուրքիան շարունակել է հանդիսանալ Վրաստանի ամենամեծ առևտրային գործընկերը՝ 2,98 մլրդ ԱՄՆ դոլար ապրանքաշրջանառությամբ (13.8%): Ռուսաստանը կրկին զբաղեցրել է երկրորդ տեղը (\$ 2,40 մլրդ, 11.2 %), 3-րդ տեղն զբաղեցրել է ԱՄՆ-ը (\$ 2,05 մլրդ, 9.5%), հաջորդիվ Չինաստանն է (\$ 1,64 մլրդ, 7.6%), Ադրբեջանը (\$ 1,52 մլրդ, 7.0%), Հայաստանը (\$ 1,12 մլրդ, 5.2%) և այլն²⁰:

2023 թ. Վրաստանից խոշորագույն արտահանող երկրներն են եղել Ադրբեջանը (\$ 862 մլն), Հայաստանը (\$ 787 մլն), Ղազախստանը (\$ 703 մլն), Ղրղզստանը (\$ 696 մլն) և Ռուսաստանը (\$ 657 մլն): Ներմուծման առումով Վրաստանի ամենամեծ առևտրային գործընկերը Թուրքիան է (\$ 2,6 մլրդ), հաջորդը ԱՄՆ-ն է (\$ 1,95 մլրդ), Ռուսաստանը (\$ 1,74 մլրդ), Չինաստանը (\$ 1,33 մլրդ) և Գերմանիան (\$ 948 մլն): 2023 թվականին ապրանքախմբերի մեջ արտահանման ծավալով առաջին տեղում են եղել թեթև մեքենաները (\$ 2,13 մլրդ), այնուհետև՝ պղնձի հանքաքարերը և խտանյութերը (\$ 479 մլն), բնական խաղողի գինիները (\$ 259 մլն) և այլն²¹:

Վրացական գինու արտահանումը Ռուսաստան անել է 5%-ով և հասել 168 մլն ԱՄՆ դոլարի: Ռուսական շուկա արտահանման մեջ երկրորդ տեղում են ակոհոլային խմիչքները (\$ 67,4 մլն, աճը՝ 42%), իսկ երրորդ տեղում է ավտոմեքենաների արտահանումը՝ \$ 67,1 մլն, ինչը 2022 թ. համեմատ նվազել է 11%-ով²²: Այսպիսով, 2023 թ. Վրաստանը Ռուսաստան է արտահանել՝

1. խաղողի բնական գինիներ (\$ 168,3 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 5%,
2. ոգելից խմիչքներ (\$ 67,4 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 42%,
3. թեթև ավտոմեքենաներ (\$ 67,1 մլն), 2022 թ. համեմատ նվազել է 11%-ով,
4. հանքային ջրեր և քաղցրահամ ըմպելիքներ՝ առանց

- շաքարի հավելումների (\$ 61,8 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 21%,
- ընկերություններ, ներառյալ՝ հանքային և գազավորված, շաքարի հավելումներ պարունակող (\$ 60,7 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 54%,
 - այլ ապրանքներ (ընդհանուր՝ \$ 231,6 մլն), 2022 թ. համեմատ նվազել է 13,6%-ով²³:
- Ռուսաստանից Վրաստան ներմուծվող ապրանքների ամենամեծ խմբերն են.
- նավթ և նավթամթերք (\$ 552,1 մլն), 2022 թ. համեմատ նվազել է 11,2%-ով, բացարձակ թվով աճը՝ 113.796,1 տոննա,
 - նավթային գազեր և այլ գազային ածխաջրածիններ (\$ 131,2 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 14,3%,
 - ածխածնային պողպատից ձողեր, առանց հետագա մշակման (\$ 57,9 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 37,7%,
 - ցորեն և մեկին (\$ 56 2 մլն), 2022 թ. համեմատ նվազումը՝ 9,1%, բացարձակ թվով աճը՝ 43.437,2 տոննա,
 - շշեր և այլ ապակե տարաներ (\$ 48,6 մլն), 2022 թ. համեմատ աճը՝ 9,9%,
 - այլ ապրանքներ (ընդհանուր՝ \$ 898,4 մլն), 2022 թ. համեմատ նվազել է 6,4%-ով²⁴:

Ռ-ազմավիրական մայրուղին՝ «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքի ներդրումային ծրագրերում

Ռուս-ուկրաինական պատերազմի մեկնարկից, ՌԴ-ի դեմ միջազգային պատժամիջոցների կիրառումից հետո, ինչպես նաև սևծովյան տրանսպորտային ուղիներով բեռների տեղափոխման բարդացման պայմաններում ձևավորվող «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքը (ՄՏՄ) ձեռք է բերել չափազանց կարևոր նշանակություն: Ի՞նչ է «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ն: Ըստ ՌԴ արտգործնախարարության պաշտոնական տեղեկանքի՝ «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքը մուլտիմոդալ երթուղի է ուղևորների և բեռների փոխադրման համար, Սանկտ Պետերբուրգից մինչև Հնդկաստանի Մումբայ (Բոմբեյ) նավահանգիստ՝ 7200 կմ ընդհանուր երկարությամբ: Այն ստեղծվել է Հնդկաստանից, Իրանից և Պարսից ծոցի այլ երկրներից դեպի Ռուսաստանի տարածք (Կասպից ծովով) և հետագայում Հյուսիսային և Արևմտյան Եվրոպա տարանցիկ բեռնափոխադրումներ ներգրավելու համար: ՌԴ տրանսպորտային քաղաքականության առաջնահերթ ուղղություններից մեկը համարվող «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ի զարգացումը համապատասխանում է Ռուսաստանի Դաշնության՝ մինչև 2030 թ. տրանսպորտային և երկաթուղային տրանսպորտի զարգացման ռազմավարություններին և համապատասխան այլ դաշնային նպատակային ծրագրերին: Այս նախագծի իրավական հիմքը «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքի մասին միջկառավարական համաձայնագիրն է, որը ստորագրվել է Ռուսաստանի, Հնդկաստանի և Իրանի կողմից Սանկտ Պետերբուրգում 2000 թ. սեպտեմբերի 12-ին 2-րդ Միջազգային եվրասիական

*Ռուս-վրացական բարեկամության կամուրջ
Ռազմավիրական մայրուղու վրա*

տրանսպորտային համաժողովի ժամանակ: 2002 թ. մայիսին Համաձայնագիրը վավերացվել է դրա բոլոր մասնակիցների կողմից և ուժի մեջ մտել²⁵: «Հյուսիս-Հարավ» նախագիծը, որի նպատակն է կրճատել Ռուսաստանից Հնդկաստան ապրանքների փոխադրման երթուղին և այլընտրանք ստեղծել Մուեզի ջրանցքին, մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել շահագրգիռ երկրների շրջանում, արդյունքում՝ հետագայում Համաձայնագրին միացել են Բելառուսը, Ղազախստանը, Օմանը, Տաջիկստանը, Ադրբեջանը, Հայաստանը, Սիրիան, Բուլղարիան, Ղրղզստանը, Թուրքիան և Ուկրաինան: Այժմ «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ն ներառում է ընդհանուր առմամբ 14 երկիր:

Այդուհանդերձ, սկզբնական շրջանում այս խոշոր նախագծի հիմնական, առանցքային դերակատարներն են հանդիսացել ՌԴ-ն, Ադրբեջանն ու Իրանը, և ամենևին պատահական չէ, որ Ռուսաստանի ադրբեջանական և ադրբեջանամետ տեղեկատվական-վերլուծական հարթակները հայտարարում են, որ «...միջանցքի զարգացումը մեծապես կախված է Իրանի հետ Ադրբեջանի և Ռուսաստանի հարաբերություններից»²⁶: 2007 թվականից սկսած այս երկրների շարքն են համալրել Կասպյան ավազանի մյուս երկրները՝ Ղազախստանն ու Թուրքմենստանը, և, սկսած 2000-ական թվականներից, այս երկրների մասնակցությամբ պարբերաբար քննարկումներ են տեղի ունեցել «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ին առնչվող մի շարք հարցերի շուրջ:

Փաստենք, որ Կասպից ծովի ավազանում «Հյուսիս-Հարավ» միջանցքն անցնում է երեք երթուղիներով. 1. տրանսկասպյան՝ օգտագործելով Ռուսաստանի և Իրանի նավահանգիստները, 2. արևմտյան՝ Ադրբեջանով, 3. արևելյան՝ Ղազախստանով և Թուրքմենստանով²⁷: 2023 թ. պայմանագիր է ստորագրվել Իրանի Ռեշտ և Աստարա քաղաքների միջև 162 կմ-ոց երկաթգծի կառուցման մասին²⁸:

Վերին Լարսի անցակետը

Միջանցքի բոլոր երեք երթուղիներում ենթակառուցվածքային խոչընդոտները վերացնելու նպատակով իրականացվում կամ նախատեսվում են իրականացնել ավելի քան 100 ներդրումային ծրագրեր \$38,2 մլրդ ընդհանուր արժեքով, որի ամենամեծ ծավալը (համապատասխանաբար 35 և 34%) անհրաժեշտ է Ռուսաստանում և Իրանում «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ի տրանսպորտային ենթակառուցվածքների զարգացման համար: Ղազախստանին բաժին է ընկնում միջանցքի զարգացման նախագծերի ընդհանուր արժեքի 16,5%-ը, Թուրքմենստանին՝ 1,6%, Ադրբեյջանին՝ 7,3%, Հայաստանին՝ 4,8%, Վրաստանին՝ 1,5%:

Շուրջ 102 ներդրումային նախագծերը բաշխված են ըստ հետևյալ ոլորտների. 20 ծրագիր երկաթուղային տրանսպորտի ոլորտում, 59՝ ճանապարհային, 7՝ սահմանային անցման կետերի և հարակից ենթակառուցվածքների, 8՝ ծովային նավահանգիստների, 4՝ ներքին ջրային ուղիների, 4՝ նավաշինության ոլորտում: Նախագծերն ըստ երկրների ներկայացված են հետևյալ կերպ. 8-ը՝ Ադրբեյջանի տարածքում, 5-ը՝ Հայաստանի, 1-ը՝ Վրաստանի, 11-ը՝ Իրանի, 22-ը՝ Ղազախստանի, 52-ը՝ Ռուսաստանի, 3-ը՝ Թուրքմենստանի: 102 ծրագրից 67-ը ֆինանսավորում են ազգային պետական բյուջեները, 35-ի դեպքում հնարավորություն է տրվում ներգրավել երրորդ կողմի ներդրողներին²⁹:

Ինչպես տեսանք, Վրաստանին բաժին է ընկնում միջանցքի զարգացման նախագծերի ընդհանուր արժեքի 1,5%-ը կամ \$0,56 մլրդ: Վրաստանի համար առանձնացված նախագծերը մտնում են **ըստ առաջնահերթության երեք խմբի բաժանվող նախագծերի** առաջին խմբի մեջ (միջանցքի առանցքային հատվածներում բեռնափոխադրումներին խոչընդոտ հանդիսացող կրիտիկական խցանումների և բացակայող օղակների վերացում):

Վերլուծական փաստաթղթերում նշված է, որ **առաջին խմբի նախագծերի** իրականացումը որոշիչ նշանակություն ունի **արևմտյան երթուղու** զարգացման համար, որտեղ հիմնական ենթակառուցվածքային խոչընդոտը Իրանի Ռեշտ-Աստարա երկաթուղային անավարտ հատվածն է: Երկաթուղուց ավտոմոբիլ

կրկնակի փոխադրումը ճանապարհի այս հատվածում մեծացնում է բեռների առաքման արժեքը և ժամանակն ընդհուպ մինչև տնտեսական նպատակահարմարությունը կորցնելու աստիճան: Առաջնահերթ ծրագրերով (1-ին խումբ) նախատեսված ներդրումների մեծ մասը (69,1%) նախատեսված է «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ի Արևմտյան երթուղու զարգացման համար: Առաջնահերթ ներդրումների ընդհանուր ծավալում Տրանսկասպյան երթուղու տեսակարար կշիռը կազմում է 19,1%, ևս 11,8%-ը բաժին է ընկնում միջանցքի Արևելյան երթուղուն³⁰:

«Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ի Արևմտյան երթուղու զարգացման առաջնահերթ ծրագրերը (1-ին խումբ) ներառում են.

1. Ռեշտ-Աստարա գծի բացակայող երկաթուղային հատվածի կառուցում Իրանում,
2. Ալյաթ-Աստարա և Սունգայիթ-Յալամա երկաթուղային գծերի արդիականացում Ադրբեյջանում,
3. Վերին Լարս (Հյուսիսային Օսիա, ՌԴ-Վրաստան սահմանային անցակետ - Վ.Ս.) և Յարագ-Կազմայար (Դաղստան, ՌԴ-Ադրբեյջան սահմանային անցակետ - Վ.Ս.) ավտոմոբիլային անցակետերի արդիականացում,
4. Սամուր և Աստարա երկաթուղային անցակետերի արդիականացում Ադրբեյջանում, ինչպես նաև Դերբենտ երկաթուղային անցակետը Ռուսաստանում,
5. Բաքու-ՌԴ սահման արագընթաց մայրուղու հատվածի կառուցում,
6. «Հյուսիս-Հարավ» ավտոճանապարհային միջանցքի հատվածների կառուցում Հայաստանում,
7. Նեթենգ-Մերջան-Բանդար Աբբաս արագընթաց մայրուղու Մերջան-Բանդար Աբբաս հատվածի կառուցում Իրանում,
8. Վլադիկավկազ, Գուդերմես, Գրոզնի, Դերբենտ և Խասավյուրտ քաղաքների շրջանցիկ ճանապարհների կառուցում Վլադիկավկազ-Մախաչկալա-Ադրբեյջանի հետ սահման P-217 «Կովկաս» մայրուղու վրա,
9. Մախաչկալա քաղաքի շրջանցիկ ճանապարհի կառուցում Գ-215 Աստրախան-Մախաչկալա ավտոմայրուղու վրա³¹:

Ինչպես տեսանք, իրականացվում են մի շարք ներդրումային ծրագրեր Հայաստանի Հանրապետությունում և Վրաստանում՝ Ռուսաստանին և Հայաստանին կապող «Հյուսիս-Հարավ» ավտոմայրուղու զարգացման համար, որը ներառում է Ռազմավիթական ճանապարհի և Վերին Լարսի միջազգային ավտոճանապարհային անցակետի հատվածները, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում կառուցվող նոր արագընթաց մայրուղու հատվածները: Ավանդաբար այս մայրուղին ասոցացվում է «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ-ի հետ՝ հատկապես հաշվի առնելով Հայաստանի մասնակցությունը «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՄ Համաձայնագրին, թեև այն աշխարհագրորեն անջատված է միջանցքի Արևմտյան ավտոճանապարհային երթուղուց: Վերլուծական

փաստաթղթերում նշվում է, որ ՀՀ տարածքում «Հյուսիս-Հարավ» ավտոճանապարհային երթուղու կառուցումը պաշտոնապես «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՍ զարգացման նախագծերից է, քանի որ Հայաստանը «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՍ-ի մասին Համաձայնագրի լիիրավ մասնակիցն է:

«Հյուսիս - Հարավ» ՄՏՍ-ի զարգացման ներդրումային նախագծերի ցանկի Հայաստանի Հանրապետության ենթաբաժնում ներառված են թվով 5 ծրագրեր³², որոնցից 4-ը՝ 1-ին խմբի տակ (առաջնահերթ նախագծեր): Դրանք են՝ 1. Քաջարան-Ագարակ հատվածի կառուցում մինչև Իրանի հետ սահման, 2. Գյումրի-Բավրա հատվածի կառուցում, 3. Քաջարանի թունելի կառուցում՝ Սիսիան-Քաջարան հատվածում, 4. Բարգուշատի թունելի կառուցում՝ Սիսիան-Քաջարան հատվածում: ՀՀ-ին վերաբերող 5-րդ ծրագիրը ներկայացված է 2-րդ խմբի տակ (հիմնական տարածքների որակական բնութագրերի բարելավում և այլընտրանքային վայրերի զարգացում միջանցքի ընդհանուր թողունակությունը մեծացնելու նպատակով), դա Երասխ-Մեղրի-Հորադիզ երկաթուղային հատվածի կառուցման ծրագիրն է:

Նախագծերի ցանկի Վրաստանի ենթաբաժնում կա մեկ ծրագիր՝ նշված 1-ին խմբի տակ (առաջնահերթ նախագծեր): Դա Ռազմավիթական մայրուղու արդեն մեզ քաջածանոթ Քվեշեթի-Կոբի հատվածում ճանապարհների, թունելների և կամուրջների կառուցման խոշոր նախագիծն է: Ռուսաստանի ենթաբաժնում Ռազմավիթական մայրուղուն առնչվող նախագծերը երկուսն են, երկուսն էլ նշված 1-ին խմբի տակ (առաջնահերթ նախագծեր): 1. Վերին Լարսի միջազգային ավտոճանապարհային անցակետի վերակառուցում: II փուլ, 2. «Վերին Լարս» միջազգային անցակետին կից ճանապարհային սպասարկման օբյեկտների, տրանսպորտային լոգիստիկ կենտրոնի, ենթակառուցվածքների կառուցում³³: Ըստ նախատեսվող պլանի՝ «Վերին Լարս» միջազգային անցակետի ռուսական կողմում կտեղակայվեն ճանապարհային սպասարկման օբյեկտները և տրանսպորտային լոգիստիկ կենտրոնները: Նախատեսվում է կառուցել բաց և փակ ժամանակավոր պահեստներ, այդ թվում՝ փչացող ապրանքների համար, շարժական տեսչական և տեսչական համալիրի համար տեղամաս (գոտի), վարորդների համար հյուրանոց, տրանսպորտային միջոցների համար բաց ավտոկայանատեղի և այլն: Նախատեսվում է ստեղծել «էլեկտրոնային հերթերի» համակարգ: Նախագծով ակնկալվող արդյունքը լինելու է Ռուսաստանի, Բելառուսի, Վրաստանի, Հայաստանի, Թուրքիայի և Իրանի միջև «Հյուսիս-Հարավ» ավտոճանապարհով փոխադրվող ապրանքների փոխադրման, պահպանման և մաքսագերծման պայմանների ստեղծումը³⁴:

«Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՍ-ի Արևմտյան երթուղու՝ Ռազմավիթական մայրուղուն առնչվող նախագծերից է կրկին 1-ին խմբի տակ (առաջնահերթ) նշված նախագիծը՝ Վլադիկավկազի շրջանցիկ ավտոճանապարհի շինարարությունը: 10-ից 25 կմ երկարությամբ

նոր հատվածը գտնվում է P-217 «Կովկաս» (Վլադիկավկազ - Մախաչկալա - Ադրբեյջանի հետ սահման) ավտոմայրուղու վրա, որը կարևոր նշանակություն ունի «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏԿ-ի Արևմտյան երթուղով ճանապարհային բեռնափոխադրումների իրականացման համար: Վլադիկավկազ քաղաք մուտքը խոչընդոտ է ինչպես «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏԿ-ի ողջ Արևմտյան երթուղու, այնպես էլ «Վերին Լարս» միջազգային անցակետով Ռուսաստան-Վրաստան-Հայաստան ճանապարհային երթուղու համար: Ծրագրով ակնկալվում է թողունակության, արագության և երթևեկության անվտանգության բարձրացում, «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏԿ-ով բեռների առաքման ժամանակի կրճատում, «Վերին Լարս» միջազգային անցակետով Ռուսաստան-Վրաստան-Հայաստան երթուղու թողունակության ավելացում³⁵:

Մեր կողմից քննարկվող Ռազմավիթական մայրուղին, ինչպես տեսանք, հանդիսանում է «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքի բարդ համակարգի մի մասը, և վերջինիս արդիականացման խնդիրը ներառված է «Հյուսիս-Հարավ» ՄՏՍ-ի Արևմտյան երթուղու զարգացման առաջնահերթ ծրագրերի ցանկում:

Ամփոփում

Ռազմավիթական մայրուղին, իբրև քաղաքակրթական, աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական իմաստով ուղղահայաց առանցքի եզակի տարանցիկ ուղի, ոչ միայն շարունակում է պահպանել իր կարևոր դերը, այլև ձեռք է բերել նոր ազդեցություն: Հանդիսանալով Սանկտ Պետերբուրգից մինչև Պարսից ծոց և Հնդկաստան ձգվող «Հյուսիս-Հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքի Արևմտյան երթուղու բաղկացուցիչ մաս՝ Ռազմավիթական մայրուղին ներառված է խոշորագույն նախագծերում, ինչի արդյունքում թե՛ մայրուղու, թե՛ վերջինիս վրա գտնվող «Կազբեգ»-«Վերին Լարս» միջազգային ավտոմոբիլային անցակետում իրականացվում են Ռազմավիթական ճանապարհի պատմության մեջ նախադեպը չունեցող գերարդիականացման ծրագրեր: Հավելենք, որ «Կազբեգ»-«Վերին Լարս» անցակետը ռուս-վրացական ցամաքային սահմանի միակ գործող անցակետն է: Ռազմավիթական մայրուղին իր նշված անցակետով նաև միակն է, որը ցամաքային կապով ՀՀ-ն կապում է իր դաշնակից ՌԴ-ի հետ:

Այդպիսով, Ռազմավիթական մայրուղին իր նոր կարգավիճակով և նշանակությամբ ուղիղ կերպով հակադրվում է թուրք-ադրբեյջանական հորիզոնական առանցքի հետ: Մայրուղու աճող ազդեցությունը լրջագույն հիմք է ինչպես Ռուսաստանի, Վրաստանի ու Իրանի, այնպես էլ ՀՀ-ի համար՝ թյուրքական ահագնացող էքսպանսիան չեզոքացնելու գործում: ՀՀ իշխանությունները, ցավոք, թե՛ քաղաքակրթական, թե՛ ռազմավարական, թե՛ անվտանգության տեսանկյունից ՀՀ-ին թթվածնի պես անհրաժեշտ ուղղահայաց առանցքի փոխարեն մոլեգին կերպով ընտրել են հորիզոնական՝ թուրք-ադրբեյջանական մահաբեր ուղին: ■

Իրանա-իսրայելական հակամարտությունն ու Ադրբեջանի դիրքորոշումը

Լիանա Պետրոսյան

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի ավագ լաբորանտ, դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու

Մերձավոր Արևելքում քաղաքական լանդշաֆտը նշանավորվում է շարունակական հակամարտություններով և փոփոխվող դաշինքներով: Աշխարհի ուշադրության կենտրոնում են Իրան-Իսրայել լարվածությունը, Իսրայելի կողմից Պաղեստինի բնակչության կոտորածը, Սիրիայի քաղաքացիական պատերազմը և Պարսից ծոցում տեղի ունեցող գործընթացները:

Իր հերթին, Հարավային Կովկասն անմիջականորեն իր վրա է կրում մերձավորարևելյան զարգացումների հետևանքները: Տարածաշրջանի երկրները՝ Ադրբեջանը, Հայաստանը և Վրաստանը, ուղղակի և անուղղակի կապված են Մերձավոր Արևելքի ներտարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային դերակատարների հետ, ուստի, այս կամ այն կերպ իրենք էլ ազդում կամ ազդեցություն են կրում վերոնշյալ գործընթացներից: Որքան էլ որ Ադրբեջանն ու տարբեր քաղաքական շրջանակներ հայտարարեն, թե Արցախի հարցը լուծված է, ակնհայտ է, որ արցախյան հիմնախնդիրը շարունակում է հանդիսանալ հարավկովկասյան քաղաքական զարգացումների կարևոր բաղադրիչներից մեկը, իսկ հակամարտությունն էլ շարունակվում է Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև ընդհատվող բախումներով: Վրաստանը նույնը հավասարակշռություն է պահպանում Արևմուտքի և Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների միջև, սակայն ակնհայտ է, որ գալիք ընտրությունները խախտելու են այդ հավասարակշռությունը՝ հանգեցնելով ներքաղաքական փոփոխությունների: Տարածաշրջանի վրա ազդում է նաև ավելի լայն աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը, որը ներառում է Ռուսաստանը, Թուրքիան և արևմտյան երկրները:

Վերոնշյալ գործընթացների համատեքստում բավականին հետաքրքիր և անկանխատեսելի զարգացումներով է լի Իրանի և Իսրայելի միջև հակամարտությունը, որի բաղադրիչները ձևավորում են ներկա իրավիճակը: Նախ, Իրանի միջուկային ծրագիրն այս երկրի հետ լարվածության հիմնական խնդիրներից է, քանի որ Իսրայելն այն դիտարկում է որպես իր գոյության սպառնալիք և, անգամ, ռազմական գործողություններով է սպառնացել Իրանին:

Իրանն աջակցում է տարածաշրջանում որոշ խմբավորումների, ինչպիսիք են Հեզբոլլահը Լիբանանում և ՀԱՄԱՍ-ը Գազայում, որոնք, ըստ իսրայելական իշխանությունների, ուղղակիորեն սպառնում են իր անվտանգությանը: Իսրայելը հաճախակի գործողություններ է իրականացնում այդ խմբավորումների և նրանց ղեկավարների դեմ, որոնցից վերջինը՝

Իրանի տարածքում ՀԱՄԱՍ-ի քաղքյուրոյի ղեկավար Իսմայիլ Հանիայի սպանությունն էր: Անգամ վարկածներ կային, թե հրթիռային հարձակումը Ի. Հանիայի գտնվելու վայրի ուղղությամբ իրականացվել է Ադրբեջանի տարածքից: Հրեա բլոգեր Ռոման Ցիպինը, անդրադառնալով դրան՝ նշել է, որ Ադրբեջանն Իսրայելի ռազմական դաշնակիցն է և որպես դաշնակից՝ կատարել է իր պարտավորությունները¹:

Հետաքրքիր է, որ Իսրայելի և մի քանի արաբական երկրների միջև «Աբրահամի համաձայնագիր»-ը² արդեն իսկ փոխել էր տարածաշրջանային հավասարակշռությունը, քանի որ արաբական որոշ երկրներ կարգավորել էին հարաբերություններն Իսրայելի հետ՝ չնայած Իրանի ընդդիմությանը: Այստեղ երկրորդական չէ նաև ԱՄՆ-ի դերակատարումը, որը հակամարտությունը կառավարելու դիվանագիտական ջանքեր է ներդնում՝ հավասարակշռելով ճնշումն Իրանի վրա և, միաժամանակ, փորձելով զսպել Իսրայելի ռազմական գործողությունները:

44-օրյա պատերազմից հետո Իրանա-իսրայելական հակամարտության արտաքին ղեկավարներից է Ադրբեջանը, որը, ուզած թե չուզած, պետք է վճարի Արցախի բռնազավթման ժամանակ Իսրայելից

Մ. Շոյգուն և Իրանի նախագահ Փեզեշքիանը

ստացած աջակցության գինը: Այս համատեքստում Ադրբեջանի դիրքորոշման վրա ազդում են նաև նրա ռազմավարական շահերը և տարածաշրջանային զարգացումների դինամիկան:

Նախ, ռազմական և տեխնոլոգիական համագործակցության տեսանկյունից Ադրբեջանն ամուր գործընկերություն է հաստատել Իսրայելի հետ, մասնավորապես պաշտպանության և տեխնոլոգիաների ոլորտներում: Իսրայելը Ադրբեջանին ռազմական տեխնիկայի և տեխնոլոգիաների, այդ թվում՝ անօդաչու թռչող սարքերի և հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի հիմնական մատակարարն է: Այս համագործակցությունը մասամբ պայմանավորված է Ադրբեջանի ռազմատենչ քաղաքականությամբ, հաշվի առնելով նրա տարածքային պահանջները Հայաստանի նկատմամբ:

Մյուս կողմից, Ադրբեջանի էներգետիկ ռեսուրսները կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ համաշխարհային շուկաների համար: Նրա էներգակիրների, մասնավորապես նավթի և գազի արտահանումը շատ կարևոր է Իսրայելի համար: Ադրբեջանի էներգետիկ ռազմավարությունը ներառում է շուկայի և գործընկերների դիվերսիֆիկացումը, ինչն ազդում է այդ երկրի աշխարհաքաղաքական դիրքավորման վրա:

Հատկանշական է, սակայն, որ Ադրբեջանի հարաբերություններն Իսրայելի հետ զգալի բարդացնում են նրա հարաբերությունները Իրանի հետ: Իրանը մտահոգություն է հայտնել Ադրբեջանի և Իսրայելի միջև ռազմական համագործակցության վերաբերյալ այն դիտարկելով որպես իր անվտանգության համար

պոտենցիալ սպառնալիք: Իրանը մեղադրել է Ադրբեջանին Իրանի անվտանգությանը սպառնացող խրախելական գործողություններին մեղսակից լինելու մեջ: Իրանական կողմը բազմիցս ահազանգել է, որ Իսրայելն օգտագործում է Արցախի բռնազավթված տարածքները՝ հակաիրանական գործողությունների համար: Ադրբեջանը սահմանակից է Իրանին և պետք է զգուշավոր քաղաքականություն վարի՝ խուսափելով Թեհրանին սադրելուց: Ակնհայտ է, որ Ադրբեջանը գնահատում է Իսրայելի հետ իր ռազմական և տեխնոլոգիական կապերը, մինչև ժամանակ, ձգտում է կայուն հարաբերություններ պահպանել Իրանի հետ՝ աշխարհագրական և տնտեսական նկատառումներից ելնելով:

Իսրայելի հետ Ադրբեջանի ջերմ համագործակցությունը կարող է մի շարք հետևանքներ ունենալ Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունների վրա: Նախ, Իրանը կարող է Իսրայելի հետ Ադրբեջանի սերտ կապերը դիտել որպես ուղղակի սպառնալիք, ինչն էլ, անկասկած, սրելու է տարածաշրջանային լարվածությունը: Սա կարող է հանգեցնել դիվանագիտական լարվածության և Իրանի կողմից պոտենցիալ տնտեսական կամ քաղաքական հետևանքների:

Բացի այդ, Իրանը կարող է մեծացնել իր հսկողությունն ու անվտանգային միջոցառումներն Ադրբեջանի հետ սահմանի երկայնքով, և կարող է գաղափարական ճնշում գործադրել Ադրբեջանի վրա:

Իրանի և Իսրայելի միջև շարունակվող լարվածությունն ուղղակիորեն ազդում է տարածաշրջանային կայունության վրա՝ ներգործելով նաև Ադրբեջանի անվտանգության և դիվանագիտական

Իսմայիլ Հանիս

նազնավարության վրա: Իրանա-իսրայելական հակամարտության համատեքստում Ադրբեջանի դիրքավորումը, անկասկած, ազդելու է Ադրբեջանի տարածաշրջանային դերի և հարևան երկրների հետ փոխգործակցության վրա: Ասվածի վառ ապացույցը վերջերս Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարար Սերգեյ Շոյգույի այցն էր Հարավային Կովկաս: Այցը, կարծես թե, ընդգծեց Ռուսաստանի հանձնառությունը Հարավային Կովկասում իր նախնական և անվտանգային ներկայությունը պահպանելու հարցում: Այս այցը, հավանաբար, ներառում էր քննարկումներ Հայաստանի և տարածաշրջանային այլ գործընկերների հետ հարաբերությունների կարգավորման շուրջ:

Այցելելով Հարավային Կովկաս՝ Ս. Շոյգուն, կարելի է ենթադրել, որ վերահաստատեց Ռուսաստանի դերը որպես տարածաշրջանային անվտանգության և աշխարհաքաղաքականության առանցքային խաղացողի՝ ընդգծելով Մոսկվայի նախնական շահերը Հարավային Կովկասում:

Այցը տեղի է ունեցել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանային լարվածության ֆոնին, ուստի այն կարող էր ուղղված լինել այս լարվածությունը կառավարելուն՝ ամրապնդելով Ռուսաստանի դիրքերը որպես միջնորդ և խաղաղապահ: Ըստ էության, ներգրավելով հայ պաշտոնյաների և տարածաշրջանային այլ դերակատարների՝ Ռուսաստանը կարող է օգտագործել իր ազդեցությունը հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների վրա:

Հատկանշական է, որ Ս. Շոյգուի այցը ծառայեց

որպես Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի շարունակական նախնական և աշխարհաքաղաքական հզորության ցուցադրություն, հատկապես Արևմուտքի աճող ներգրավվածության և տարածաշրջանային մրցակցության պայմաններում: Ասվածի համատեքստում ՌԴ պաշտպանության նախարարի այցը կարելի է դիտարկել որպես տարածաշրջանում արևմտյան ազդեցությանը հակակշռելու Ռուսաստանի ավելի լայն նախնական մաս, որն աճում է դիվանագիտական և տնտեսական տարբեր նախաձեռնությունների միջոցով:

Ընդհանուր առմամբ, Ս. Շոյգուի այցը Հարավային Կովկաս ընդգծեց Ռուսաստանի շարունակական նախնական շահերը և նախնական ներկայությունը տարածաշրջանում, միաժամանակ անդրադառնալով տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրների վրա և ամրապնդելով դրա ազդեցությունը զարգացող աշխարհաքաղաքական դինամիկայի խորապատկերին: ■

Ֆոտոսեր

¹ Азербайджан и Израиль вместе устранили Хание: утверждает израильский блогер (Видео), <https://tolishmedia.com/2024/08/50680>, 02.08.2024.

² 2020թ. սեպտեմբերին Սալիտակ տան սիզմոգրամ ստորագրված «Արբախամի համաձայնագիր»-ը առաջին անգամ կարգավորեց դիվանագիտական հարաբերությունները Իսրայելի և արաբական երկու պետությունների՝ Արաբական Միացյալ Էմիրությունների և Բահրեյնի միջև, որոնց օրինակին հետևեցին Մարոկկոն և Մուդանլը:

Իրան-Իսրայել առճակատումը և տարածաշրջանային նոր մարտահրավերները

Նարե Գևորգյան

ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի դասախոս

Հուլիսի 31-ին Թեհրանում ՀԱՄԱՍ շարժման քաղաքային ղեկավար Իսմայիլ Հանիայի սպանությունից հետո Մերձավոր Արևելքում սկիզբ առավ լարվածության մի նոր փուլ, որի գլխավոր դերակատարները Իսրայելն ու Իրանն են: Թեև Իսրայելը ոչ հաստատել, ոչ հերքել է իր մասնակցությունը, և Իրանը, և՛ ՀԱՄԱՍ-ը վերջինիս սպանության մեջ մեղադրել են Իսրայելին: Այս մեղադրանքը մտավախություն է առաջացրել, որ Իսրայելի և ՀԱՄԱՍ-ի միջև հակամարտությունը Գազայի հատվածում կարող է վերածվել ավելի լայն պատերազմի՝ պայքարի մեջ ներքաշելով տարածաշրջանային այլ խաղացողներին:

Այնուամենայնիվ, միջազգային հանրությունը գրեթե կասկած չունի, որ Թեհրանի պատասխան հարվածը կլինի «ավելի դաժան», քան ապրիլյան հարձակումը, որի ժամանակ նա արձակեց ավելի քան 300 անօդաչու թռչող սարք և հրթիռ՝ ի պատասխան Սիրիայում իրանական դիվանագիտական հաստատության վրա Իսրայելի հարձակման:

ԻԻՀ նոր նախագահ Մասուդ Փեզեշքիանը, որի երդման արարողությանը մասնակցելու համար էր Թեհրան ժամանել Իսմայիլ Հանիան, թվիթերյան իր միկրոբլոգում, վերջինիս մահվան վերաբերյալ գրել է. «Իրանի և Պաղեստինի երկու հպարտ ժողովուրդների միջև կապն ավելի ամուր կլինի, քան նախկինում, իսկ դիմադրության ու ճնշվածների պաշտպանության ճանապարհը կանցնի ավելի ամուր, քան երբևէ: Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը կպաշտպանի իր տարածքային ամբողջականությունն ու պատիվը, և կստիպի ահաբեկիչներին զոջալ իրենց վախկոտ արարքի համար»:

Մասուդ Փեզեշքիանի նախընտրական շտաբի լրատվության հարցերով խորհրդական Ալիասղար Շահիյանն էլ հարցազրույցներից մեկում նշել է, որ Թեհրանի վրեժխնդրությունը դժվար թե լինի ապրիլյան մի քանի ժամ տևած համազարկի կրկնությունը: Հանիայի սպանությունը «հետախուզության վրա հիմնված առաքելություն էր», և «Իրանի պատասխանը կլինի նույն բնույթի և նույն մակարդակի»²:

Իրանի արտգործնախարարի պարտականությունները կատարող Ալի Բադերի Քանին օգոստոսի 13-ին՝ Իսմայիլ Հանիայի հիշատակի արարողության ժամանակ ևս մեկ անգամ ընդգծել է, որ խախտվել է Իրանի ինքնիշխանությունը, և իրենք անպայման պատասխան կտան սիոնիստական ռեժիմին. «Իսրայելը քաղցկեղ է տարածաշրջանում: Սիոնիստական ռեժիմը անկախ սուբյեկտ չէ, այլ տարածաշրջանում ամերիկյան և արևմտյան քաղաքականության շարունակությունը»³:

Թեև ավելի վաղ հաղորդվում էր, որ Իրանը օգոստոսի 5-ին, 8-ին և վերջապես 12-ին հարվածներ կհասցնի Իսրայելին, սակայն մինչ այժմ ոչինչ տեղի չի ունեցել: Թեհրանն այս պահին միայն խաղում է Թեյ Ավիլի և նրա արևմտյան դաշնակիցների նյարդերի վրա՝ կեղծ ահազանգերի օգնությամբ:

Թեհրանն ամենաբարձր մակարդակով պաշտոնապես հայտարարել է Հանիայի սպանության վրեժը լուծելու մասին և պատրաստվում է դրան, բայց կան մի շարք պատճառներ, թե ինչու է Թեհրանը շարունակում հապաղել:

Մասնավորապես, Իսրայելի շուրջ կրիտիկական մթնոլորտ ստեղծելով և իր դաշնակիցներին լարված պահելով՝ Իրանը ցույց է տալիս, որ ինքը մեծ ուժ է Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում:

Ժամանակ շահելով՝ նա իր դուռը բաց է պահում Արևմուտքի հետ բանակցությունների համար: Վերջին շաբաթների ընթացքում Միացյալ Նահանգները խաղաղության առաջարկներ է ուղարկել Իրանին, իսկ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի վարչապետներն ուղիղ հեռախոսազրույցներ են ունեցել Իրանի նախագահի հետ՝ փորձելով հետ պահել կոշտ պատասխանից: Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ղեկավարներ Սթարմերը, Մակրոնը և Շոլցը կոչ են արել Իրանին ու նրա դաշնակիցներին զերծ մնալու գրոհներից, որոնք կհանգեցնեն տարածաշրջանային լարվածության սրմանը և վտանգի տակ կդնեն հրադադարի և պատանդների ազատման շուրջ գործարք կնքելու հնարավորությունը, հակառակ դեպքում՝ Իրանն ու դաշնա-

կիցները պատասխանատվության կենթարկվեն: Բնականաբար, դրա դիմաց Թեհրանին որոշակի խոստումներ են տրվում: Սրան ի պատասխան Իրանի ԱԳՆ պաշտոնական ներկայացուցիչ Նասեր Քանանին հայտարարել է, որ Իրանը որևէ մեկից թույլտվություն չի խնդրի սեփական ինքնիշխանությունը պաշտպանելու իրավունքը իրացնելու համար⁴:

Պատասխան գործողությունների հետաձգման միտումներից է նաև ճնշման գործադրումը Իսրայելի վրա: Այնտեղ իշխանության ներքում լարվածությունն աճում է, այդ թվում՝ բանակի և իշխանության միջև, մեծանում են նաև ընդդիմադիր կուսակցությունների ճնշումները:

Պատասխան հարվածը հիմք է հանդիսանում ՀԱՄԱՍ-ի և Իսրայելի միջև հրադադարի շուրջ բանակցությունների համար: Այսինքն՝ Թեհրանը չի ցանկանում դառնալ մի երկիր, որը հարվածելով Իսրայելին՝ խաթարեց խաղաղ բանակցությունները:

Ի վերջո, Իրանը, հետաձգելով պատասխան հարվածները և քաղաքական ու դիվանագիտական արշավ իրականացնելով Իսրայելի դեմ, անում է ամեն ինչ, որպեսզի հարձակումը չհրահրի Թեհրանի դեմ էլ ավելի լայնածավալ հարձակում, և մինչ իրանական դիվանագիտությունն ակտիվորեն աշխատում է, պետությունը ժամանակ է շահում, որպեսզի բանակը լիակատար պատրաստության գա: Մինևույն ժամանակ, Իրանի պատասխանը պետք է մանրակրկիտ հաշվարկվի, որպեսզի չփակվեն Արևմուտքի հետ բանակցությունների դռները, ինչը կարող է հանգեցնել պատժամիջոցների չեղարկման: Բարեփոխիչ նախագահ Փեզեշքիանը, ամենայն հավանականությամբ, փորձելու է նվազեցնել արևմտյան տնտեսական պատժամիջոցների հետևանքները և կանխել Իրանի հետագա միջազգային մեկուսացումը:

Ամենայն հավանականությամբ, իրանցիները կարող են հետաձգել հարձակումը նույնիսկ այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ իրադարձությունները չեն մոռացվել: Որովհետև Իրանի ներկայիս ռազմական հնարավորությունների առավելություններից մեկը Իսրայելի և տարածաշրջանում նրա դաշնակից ուժերի նկատմամբ անկանխատեսելի լինելն է: Այդ իսկ պատճառով, հավանական է, որ Թեհրանը չի օգտագործի պաշտոնապես հայտարարված ժամկետները Իսրայելի դեմ հարված հասցնելու ժամանակ: Այստեղ կարևոր է հաշվի առնելը, որ Իրանը կարող է թիրախավորել Իսրայելին տարբեր ձևերով: Թեհրանն ունի վստահված ուժերի ցանց, ներառյալ ՀԱՄԱՍ-ը, Հեզբոլլահը և Եմենի հույժիները, և դա Իրանին թույլ է տալիս հարձակվել Իսրայելի հյուսիսում և Կարմիր ծովում գտնվող թիրախների վրա: Ուստի, Իսրայելը պետք է իրանական կողմից առավել լայնածավալ հարձակման պատրաստ լինի: Միաժամանակ, Իսրայելը մտավախություն ունի, որ Իրանը կարող է հարձակման թիրախ դարձնել այն երկրները, որտեղ ծառայություն են մատուցում սինիստական ռեժիմի զինվորականները: Հատկապես այն բանից հետո, երբ ԻԻՀ նախագահ Մասուդ Փեզեշքիանն առաջարկեց հարվածներ հասցնել Ադրբեյջանի տարածքում

գտնվող իսրայելական բազաներին⁵, Իսրայելն արգելեց իր զինվորականներին մնալու Ադրբեյջանում և Վրաստանում՝ Իրանի կողմից հնարավոր հարվածի սպառնալիքի պատճառով և նրանց հրամայեց անհապաղ վերադառնալ Իսրայել⁶:

Այս ամենի ֆոնին Իսրայելում հասարակական անհանգստությունը հասել է իր պիկին: Փողոցներն օրեցօր ավելի ու ավելի լուռ են դառնում, մարդիկ այստեղ չեն քնում Իրանի հարձակման վախից: Իսրայելում տիրող այս իրավիճակը հիշեցնում է կորոնավիրուսի օրերը, երբ մարդիկ փակվել էին իրենց բնակարաններում և վախենում էին դուրս գալ փողոց:

Այսպիսով, Մերձավոր արևելքի երկու հսկաները այսօր լարվածության մեջ են պահել ամբողջ աշխարհը: Իրան-Իսրայել հսկանարտության սրումը տարածաշրջանային գլխավոր վտանգներից մեկն է, որի հետևանքը լայնածավալ պատերազմի սանձազերծումն ու մեծաքանակ մարդկային զոհերն են լինելու: Իրանական կողմի պատասխան հարձակման ուղացումն ու ամենօրյա սպառումները, որոնք ուղեկցվում են վախի մթնոլորտի ծավալմամբ, կարծես յուրօրինակ խաղ լինեն աշխարհի գերտերությունների և, մասնավորապես, Իսրայելի նյարդերի հետ: Ու մինչ բոլորն անհամբեր սպասում են Իրանի պատասխան վրիժառուական գործողությանը, վերջինս հանգիստ ծրագրում է իր հետագա քայլերն ու ևս մեկ անգամ սպացուցում, որ շրջափակված լինելով հանդերձ, ինքը բավականին հաջող պայքարել և պայքարելու է ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ արտատարածաշրջանային թշնամիների դեմ: ■

Հղումներ

1. <https://x.com/SharghDaily/status/1818551298016391230>
2. <https://www.washingtonpost.com/world/2024/08/12/iran-israel-attack-haniyeh-assassination/>
3. <https://www.irna.ir/news/85567132/%D8%A8%D8%A7%D9%82%D8%B1%DB%8C-%D8%B1%DA%98%DB%8C%D9%85-%D8%B5%D9%87%DB%8C%D9%88%D9%86%DB%8C%D8%B3%D8%AA%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%D8%AA-%D8%A2%D9%85%D8%B1%DB%8C%DA%A9%D8%A7%D9%88-%D8%BA%D8%B1%D8%A8-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D9%86%D8%B7%D9%82%D9%87-%D8%A7%D8%B3%D8%AA>
4. <https://www.mehrnews.com/news/6194236/%DA%A9%D9%86%D8%B9%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%AF%D9%81%D8%A7%D8%B9-%D8%A7%D8%B2-%D8%AD%D8%A7%DA%A9%D9%85%DB%8C%D8%AA-%D9%88-%D8%A7%D9%85%D9%86%DB%8C%D8%AA-%D9%85%D9%84%DB%8C-%D8%AE%D9%88%D8%AF-%D9%82%D8%A7%D8%B7%D8%B9-%D9%88-%D9%85%D8%B5%D9%85%D9%85-%D8%A7%D8%B3%D8%AA>
5. <https://www.iranintl.com/202408090113>
6. <https://www.irna.ir/news/85565438/%D9%87%D8%B4%D8%AF%D8%A7%D8%B1-%D8%B1%DA%98%DB%8C%D9%85-%D8%B5%D9%87%DB%8C%D9%88%D9%86%DB%8C%D8%B3%D8%AA%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%85%D9%82%DB%8C%D9%85-%DA%AF%D8%B1%D8%AC%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D9%81%D9%88%D8%B1%D8%A7>

Գարեգին Խաժակը՝ Կարլ Մարքսի ուսուցողական հայացքների քննադատ

Կարեն Խանկարեան

Տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՅԴ տեսարան, խմբագիր, հրատարակաբան, ուսուցիչ, դպրոցի տնօրեն, Մեծ եղեռնի Նահապետի Գարեգին Խաժակ (Զաքարյան - 1867-1915 թթ.) իր «Ինչ է ազգությունը» աշխատության (Կ. Պոլիս, 1912 թ. և Բեյրութ 1974 թ.) երրորդ գլխում, լայն քննարկման առարկայ է դարձրել «Կոմունիստական մանիֆեստ»-ում, ինչպես նաև Կարլ Մարքսի այլ գործերում տեղ գրած գաղափարները՝ «Ազգ» և «Հայրենիք» հասկացությունների հետ կապում:

Խաժակը սոյն քննարկումների ընդմիջից վեր հանել և քննադատել է Մարքսի ներաշխարհի այնպիսի ծայրեր, որոնք հազուադեպ են հանդիպում մարքսիզմի պաշտօնական գրականության մեջ: Գաղափարաբանական և տեսարանական ծայրեր, որոնք էսպեյս յիշեցնում են նացիզմի, անարիստոկրատիայի և պանթոսոֆիզմի նման ուսուցողական սահմանակցուցիչ մտայնությունները:

Գարեգին Խաժակի կրիտիկական դիրքորոշումները Մարքսի ուսուցողական հայացքների հանդեպ խիստ ուշագրավ են և, ինչ խօսք՝ անհուն հպարտության առիթ, առ այն, որ հայ նահապետական գաղափարաբան, առաջին քան մեկ դար յառաջ, ինչպիսի ջանադրությամբ ծառայել է փոքր ազգերի ոչնչացման գաղափարների դեմ, իրական սոցիալիզմի և նրա «գիտական» կոչումով, ամբողջատարիության վերածուելու ներքին, բնածին արակությանը օժտում՝ կեղծ տեսակի միջև հարակ ջրբաժան անցկացնելով:

Խմբագրական հայանցիկ միջամտությամբ, ահառախք ընթերցողի ուշադրությանը և դարձնողությանն ենք յանձնում Գարեգին Խաժակի հեղինակած «Ինչ է ազգությունը» աշխատության համապարասխան հարումը:

«...Արդեօք Մարքսի կարծիքով պիտի վերանայ ազգությունն իբր զարգացման, իբր սոցիալիզմի իրականանալուն արգելափոխ մի վնասակար երևույթ, թե պիտի մնայ իբր «Ein Ideales Gut», իբր՝ իդեալական բարիք: Սակայն այդ հարցին մենք կարող ենք գտնել մի կողմնակի պատասխան, երբ քննենք Մարքսի կարծիքը մանր ազգությունների և նրանց ապագայի վերաբերմամբ:

Այդ առիթով մենք կարող ենք գտնել բառական նիւթ Մարքսի¹ և Էնգելսի² գործերի հաւաքածուի մեջ, որ հրատարակուած է Շտուտգարտում, 1902 թուին, «Gessammelte Schriften von K. Marx und Fr. Engels» յւրագրով: Բացի այդ մեզ հետաքրքրող հարցի մասին մենք ունենք նաև Մարքսի հնագոյն յօդուածներից մեկը. «Հրեաների մասին», տպագրուած 1844 թուին, Պարիզում, «Deutsche-Franzosischen Jahabuchern» պարբերական հրատարակութեան մեջ: Նոյն հարցի մասին կան որոշ ակնարկներ նաև «Դասակարգային

կոիւր Ֆրանսիայում 1848-50 թուերին», «Յեղափոխություն և հակաեղափոխություն Գերմանիայում» և ուրիշ գրքոյկներում: Մի քանի տող էլ, վերջապէս, մենք գտնում ենք Մարքսի հնագոյն գործերից մեկում՝ «Die heilige Familie» (Սրբազան ընտանիք) կամ «քննական քննադատութեան քննութիւնը» գրքում, որ ուղղուած է «Բրունօ Բաուերի³ և ընկերների դէմ» (1):

1847 թուի վերջերում երեսն եկաւ «Մանիֆեստը», իսկ դրանից քիչ յետոյ, 1849 թուին Մարքսը գրեց իր էսպեյս նշանաւոր յօդուածը պառնական մանր ազգերի մասին՝ «Der Demokratische Panslavismus» (Դեմոկրատական Համապառնություն) վերնագրով (2):

«Յայտնի ռուս փախստական և անիշխանական վարդապետութեան սիրներից մեկը հանդիսացող յեղափոխական Միխայիլ Բակունինը⁴ 1848 թուին հրատարակել էր մի կոչ, ուղղուած աստրիական պառնական մանր ազգություններին, որոնք կորցրել էին իրենց ազգային անկախութիւնը: Չեխերը, Պոլացկու⁵ առաջնորդութեամբ, հրաւիրել էին Սլաոնական համագումար Պրագայում, որին ներկայ էր Բակունինը: Ի զուր նա այդ կոնգրէսում անիշխանական կծու ճառեր էր արտասանում և բոլոր ժողովականներն ի զուր էին ընդունում նրա ամէն մի առաջարկը որոտագին ծափահարութիւններով: Վենգրիան ապստամբուած էր, Վիէնայի դեմոկրատիան գլուխ էր բարձրացրել, իսկ սլաոն (խարվատ) Պան⁶ Ելաչին⁷ օգնում էր Վիէնայի կամաքիլլային⁸, ընդդէմ Կօշուտ Լայոսի⁹, ընդդէմ գերման դեմոկրատիայի, որովհետեւ այդ շարժումն սպառնում էր ոչնչացնել խարվատների ինքնավար իշխանութիւնը:

Շահերի ու գաղափարների այդ գերագոյն հակասութիւնների խառնուածքում, գերման ազատա-

կաններն ու արմատականները երբեք չէին կարող հաշտուել պատն ազգերի ու գործիչների հետ, եթե նոյնիսկ նրանք լինեին ազատական, արմատական ընկերվարական եւ անիշխանական. ամենայն ինչ որ պատնական էր, ասելի էր գերման ազատամիտ գործիչներին:

Այդ պարագաներում լոյս է տեսնում Բակունինի կոչը, որի մէջ նա պատնական միութիւնն ու դաշնակցութիւնը հիմնատրելու համար բերում է բազմաթիւ պատնատններ և ապա անելացնում, որ. «արդարութիւնը, մարդասիրութիւնը, ազատութիւնը եւ այլն նոյնպէս պահանջում է այդ միութիւնը կամ ֆեդերացիան»: Մարքսն անմիջապէս բռնում է այդ «իդէոլոգիական» կամ գաղափարախօսական բառերից. ««Արդարութիւնը», «Մարդասիրութիւնը», «Ազատութիւնը» եւ այլն, կարող են հազար անգամ պահանջել այս կամ այն բանը. եթէ դա անհնար է, չի իրականանայ եւ չնայելով այդ ամէնին, կը մնայ «դատարկ ֆրագ»: Արդեօք Բակունինը յանգամայն է համարում Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների մղած այդ նուաճողական պատերազմը, որը թէև խիստ հարուած կը հասցնէր «արդարութեան» ու «մարդասիրութեան» վրայ հաստատուած նրա թէորիային, բայց որը մղուեց բացառապէս յօգուտ քաղաքակրթութեան: Միթէ դժբախտութիւն է, որ խլեցին մեքսիքացիներից հրաշալի Կալիֆորնիան, որի հետ նրանք չգիտէին թէ ինչ անէին» (3):

«Սքանչելի տրամաբանութիւն մի սոցիալիստի կողմից. որովհետև մի արդար, մարդասէր, լաւ բան դժուար է իրականացնել, ուրեմն պիտի լռել... Այդ մեթոտը խիստ ձեռնառու կը լինէր Պլեվկների եւ Համիտների համար: Իսկ յետոյ... Միացեալ Նահանգները յարձակուել եւ նուաճել են Մեքսիկայի Հանրապետութիւնից Կալիֆորնիան, եւ Մարքսն արդարացնում է այդ յարձակողական պատերազմը, որովհետև նա մղուած է յանուն քաղաքակրթութեան. կարծես աշխարհում որեւէ բռնակալ մղում է որեւէ պատերազմ, առանց այդպիսի որեւէ բարձր սկզբունքով դիմակաւորուելու: Նապոլէոնը գնում էր տիրելու Բերլինն ու Վիեննան յանուն քաղաքակրթութեան, Ֆոն Բիլովը¹⁰ Աֆրիկայի Հերերոներին մորթոտել ու լլկել էր տալիս նոյնպէս յանուն քաղաքակրթութեան: Միթէ «Նովոյէ Վրեմիա»-ն¹¹ նոյն քաղաքակրթութեան տեսակէտից չէ պահանջում կոտորել հայերին, հրեաներին, ուսանողներին:

Տրամաբանական այդ «գեղեցիկ» օրինակից մի երկու էջ յետոյ՝ նա գրում է. «Մենք կրկնում ենք բացի լեհերից, ռուսներից եւ, ծայրայեղ դէպքում, Թուրքիայի պատններից, ոչ մի պատն ժողովուրդ ապագայ չունի լոկ այն հիման վրայ, ու բոլոր մնացած պատնները չունեն պատնական, աշխարհագրական, քաղաքական եւ ինդուստրիական (արդիւնաբերական - ՎԲ) պայմաններ անկախութեան եւ կենսունակութեան համար (էջ 251):

Կրկին երկու էջ յետոյ շարունակում է Մարքսը. «Դեռ դրանից անելին՝ եթէ աստրիական պատնները կազմէին մի միաձոյլ կամ կոմպակտ գանգուած, ինչպէս Լեհերը, Մաշարները, Իտալացիները, եթէ նրանք միասին կազմել կարողանային 12-20 միլիոն բնակիչ ունեցող մի պետութիւն, այն ժամանակ նրանց

Գաւիտգին Խաժատկ (Չաքալեան - 1867-1915 թթ.)

յաակնութիւնները, ինչ էլ որ լինի, կ'ունենային գոնէ լուրջ նշանակութիւն... իսկապէս չափազանց հաճելի կը լինէր Գերմանացիների եւ Մաշարների դրութիւնը, եթէ որ աստրիական պատնները ձեռք բերէին՝ այսպէս կոչուած՝ իրենց «իրաւունքը»: Միլեգիայի¹² եւ Աստրիայի միջեւ չեխօ-մորավեան անկախ պետութիւնը սեպի ձեռով ներս կը մխուէր, իսկ Աստրիան եւ Շտիրան, «Հարաւային Սլաւոնական Հանրապետութեան» շնորհով, կը կտրուէին իրենց բնական ելքից, այսինքն՝ Ադրիական եւ Միջերկրական ծովերից, իսկ Արեւելեան Գերմանիան նման կը լինէր հացի, կրծոտուած հացի (երեւի մկան կրծոտած հացի – ո՞վ սարսափ, ինչ դժբախտութիւն...-ԳԲ): Եւ այդ ամէնը իբր վարձատրութիւն այն բանի, որ գերմանները ջանք գործ դրին քաղաքակրթելու յամառ չեխերին եւ սլովէներին եւ նրանց երկրին ներմուծեցին առեւտուր, ճարտարարուեստ, արդիւնատու երկրագործութիւն եւ ուսում» (էջ 253-254):

«Գերմանները մի խօսքով քաղաքակրթեցին չեխերին... Ի հարկէ չի կարելի երեսակայել անգամ, որ Մարքսը չգիտէր Բոհեմիայի պատնութիւնը, չգիտէր Յոհան Հուսի¹³ փառատր կեանքն ու գործունէութիւնը այն ժամանակաշրջանում, երբ գերմանացիները դեռ հլու հնազանդ էին կաթոլիկ եկեղեցուն, նրա այլանդակ ու անբարոյականացուցիչ ազդեցութեանը: Պրագայի հին համալսարանը, Թաբորիանների շարժումները, այն եռուն-գեռուն կեանքն ու յուզումները, որ կազմում են բոհեմեան փառապանծ անցեալը, ինչպէս մոռանալ, ինչպէս ուրանալ եւ ենթադրել, որ այդ ազգն այլեւս անընդունակ է ինքնուրոյն զարգացման, որովհետև 12-20 միլիոն թիւ չունի: Ո՛չ, Մարքսն այդ ամէնը լաւ գիտէր, բայց կանխակալ կարծիքը սեփական կառուցուածքը, տնտեսական մատերիալիզմը պահանջել էր այդպէս ասել, եթէ ոչ տնտեսական հիմունքի եւ իդէոլոգիական վերնաշէնքի միաձոյլ, պարզ

եւ արտաքուստ խիստ տրամաբանական տեսությունը կը խախտուէր:

Մանր ազգությունների դէմ ուղղուած կծու արտայայտությունների գլուխ գործոցը կազմում են հետեւեալ բառերը, որոնք աւելի վայել են մի Բիսմարկի, մի Բիլովի, քան «Գիտական» սոցիալիզմի հիմնադրին. «Վերջապէս՝ որտեղ է «յանցանքը», որտեղ է անծքի արժանի քաղաքականությունը այն բանում, որ գերմանները եւ մաջարները, երբ Եւրոպայում խոշոր միապետությունները պատմական անհրաժեշտություններ էին, միատեղ դարբնեցին այդ բոլոր մանրիկ, խեղճուկ, անօգնական ազգակներին (Nationchen) մի մեծ պետութեան մէջ եւ այդպիսով նրանց ընդունակ դարձրին մասնակցելու պատմական զարգացման, որից նրանք բոլորովին անմաս կը մնային, եթէ որ յոգնուած լինէին իրենց գլխի: Ի հարկէ այդպիսի բաները չեն կատարում առանց բռնի կերպով ոտի տակ տալու մի քանի «ազգային քնքոյ ծաղիկներ»»:

«Այդ թունալի արհամարհանքը դէպի մանր ազգերը, այդ «խղճուկ», «անօգնական» անկանները Nationchen արհամարհական գոյականի մօտ... Մանր ազգեր... 1-12 միլիոն թուով, բոլորը խղճուկ, բոլորը կլանուելու, ձուլուելու դատապարտուած: Վայ, ուրեմն՝ վրացիներին, հայերին, թաթարներին...: Մանր ազգերը, ասում է Մարքսը, առանց Աստրիայի եւ Հունգարիայի բռնի գրաման եւ մի խոշոր քաղաքական միութիւն կազմելուն, երբեք չէին կարող մասնակից լինել պատմական զարգացման: Այստեղ էլ իր տեսությունը, ինչ գնով կ'ուզէ լինի, ապացուցելու կիրքը մոլորեցրել է Մարքսին, նրան ստիպել է մոռանալ պատմությունը:

Կարծես 1300-ական թուերից ինքնուրոյն ազատ, սակայն այսօր կուլտուրապէս խիստ բարձր կանգնած Զուիցերիան շատ խոշոր պետութիւն է, կարծես նա այսօր, դեռ Մարքսի գրելու ժամանակից 60 տարի անցած՝ 3 միլիոն ազգաբնակչութիւն չունի: Իսկ ինչ ասել Հոլլանդիայի ազգային սքանչելի եւ հերոսություններով լի պատմութեան մասին. միթէ Հոլլանդիան 12 միլիոն կամ աւելի բնակիչ ունի: Իսկ հարուստ Բելժիքան, Դանիան, Շվեդեան, Նորվեգիան... Սրանք բոլորն էլ մանր ազգություններ են, որոնք, հակառակ Մարքսի մարգարէութեան, ինքնուրոյն կենսք ունեն եւ մասնակից եղան պատմական զարգացման, հասան ամենաբարձր կուլտուրայի, չնայելով որ գերմանները կամ մաջարները միատեղ չդարբնեցին այդ փոքրիկ ազգություններին: Ընդհակառակը, Իսպանիան եւ Աստրիան որքան ուզեցին ձուլել, կլանել Բելժիքային եւ Հոլանդային, չկարողացան, որովհետեւ վերջիններն ապստամբութեան ազգային դրօշը պարզեցին:

Իսկ նրա անպատկառ հեզնությունն «ազգային քնքոյ ծաղիկների» վերաբերմամբ... դա միանգամայն անվայել է Մարքսի նման մի հանճարեղ գիտնականի:

Այդ մասին նա ամիջապէս կցում է հետեւեալը. «Իսկ այժմ քաղաքական կենտրոնացումն աւելի անհրաժեշտ է դառել՝ ճարտարարուեստի, առևտրի հաղորդակցութեան ուղիների հսկայական պրոցեսի շնորհով»:

Այս տողերն արդէն պարզում են ամբողջ գաղտնիքը: Քաղաքական կենտրոնացումն անհրաժեշտ է

ճակատագրորէն, որովհետեւ տնտեսական կենսքը կենտրոնանում է: Այստեղ արդէն ակներեւ է այն խոշոր թիրիմացությունը, որի մէջ պտոյտ է գալիս Մարքսը, առանց ըմբռնելու ազգությունների հարցը: Նա միանգամայն իրար է խառնում ազգ եւ պետութիւն գաղափարները: Նա չի ըմբռնում, որ պետութիւնը կարող է մեծանալ, կազմել մի հսկայական ֆեդերատիվ քաղաքական միութիւն, պահպանելով ազգերի միանգամայն ինքնուրոյն զարգացումը, նրանց պետական կիսագերիշխան կենսքը (4): «Այս բոլորը ցոյց են տալիս Մարքսի կոսմոպոլիտիզմը, դրանք ցոյց են տալիս, որ Մարքսը չէր ըմբռնում մարդկային ցեղի ճակատագրորէն ազգային ձեւերով զարգացումը, որ մարդկութիւնն, իբր մի միաձոյլ ամբողջութիւն, չի կարող գոյութիւն ունենալ: «Մարդկութիւն» - դա մի վերագրական ըմբռնում է, իսկ ռէալը կամ իրականն ազգն է, իր ներքին շերտաւորումներով կամ դասակարգերով եւ այդ դասակարգերը կազմող անհատներով:

Մանր ազգերը պիտի ձուլուեն մեծերի մէջ, մեծերն էլ պիտի իրար կլանեն: Կենտրոնանում է տնտեսությունը, ուրեմն՝ թո՛ղ կենտրոնանան, միաձուլուեն մանր ազգությունները, հրամայում է Մարքսը: Իրականութեան մէջ այդպէս կատարուել է թէ ոչ, այդ ոչինչ: Մարքսի համար անհրաժեշտ է կենտրոնացումը եւ նա այդ ակնոցներով է նայում ամէն ինչի վրայ:

Ինչպէս ասացինք, չեխերը 1848-ին յարեցին յեղափոխութեան Պալացկու դեկալարութեամբ, բայց Վիեննայի ժողովրդական պիքներին եւ ռէաքսիոնը հաստատեց չեխերի երկրում: Մարքսն, իբր բողոքող, յեղափոխական տարր, անշուշտ պիտի համակրէր այդ կտրիճ, բայց փոքր ազգին: Սակայն այդպէս չէ. Մարքսը հանդիսանում է իբր գերմանացի լիբերալ, որ Պան Ելաչիչի, այդ սլաւոն ռէաքսիոնների յանցանքը փաթաթում է բոլորի վզին: Նրա սեփական տեսությունը, նրա կոտորը կազմող ցենտրալիզմն (կենտրոնացումը) այնքան ուժեղ է եւ հրամայական իր մէջ, որ ստիպում է նրան նոյնիսկ գիտնականին միանգամայն անվայել մարգարէութիւն անել. «Բայց ամենից աւելի արգահատանքի արժանի են քաջ չեխերը: Կը յաղթեն նրանք, թէ կը յաղթուեն, միեւնոյնն է. նրանք պիտի ոչնչանան» (5):

«Չարագոյանկ մարգարէութիւն նախ չեխերի համար, որովհետեւ կարող էին սկզբներում վախենալ, կասկածելով, որ Մարքսի նման մի գիտնականի գուշակությունը կարող է իրականանալ: Եւ ապա աւելի եւս չարագոյանկ մարգարէութիւն Մարքսի համար, նրա սեփական թեորիայի (տեսութեան) համար, որովհետեւ անա արդէն գլորուել, անցել են երկար ու ձիգ 60 տարիներ եւ այդ չարագոյանկ, սեւ մարգարէութիւնը տապալուել, ջարդ ու փշուր է եղել. չեխերը ոչ միայն չեն ոչնչացել, չեն կորել իբր ազգ, այլ բոլորովին հակառակ երեւոյթ է տեղի ունեցել. նրանք ձեռք են բերել իրենց համար որոշ ազգային եւ կուլտուրական ինքնուրոյն գոյութեան իրատունքներ Աստրիայի պետական կազմում, նրանք ստեղծել են ինքնատիպ չեխական կուլտուրա, սեփական բարձր գրականութիւն եւ գեղարուեստ: Մի խօսքով՝ նրանք չեն ոչնչանում, այլ ծաղկում, փթթում են իբր ազգ, թէեւ 12 միլիոն թիւ չունեն:

«Յեղափոխությունը եւ հակայեղափոխությունը Գերմանիայում» յօդուածի մէջ, Մարքսը հետեւեալ դատաւճիռն է արձակում չեխերի մասին. «Չեխ ազգութեան համար մարտնչող պրոֆէտոր Պալացկին ինքը միայն ծպտուած գերմանացի է, որը մինչեւ այժմ էլ չի կարող կանոնաւորապէս եւ առանց օտար արտասանութեան՝ խօսել չեխերէն: Բայց, ինչպէս յաճախ լինում է, չեխական մեռնող ազգութիւնը - մեռնող, այո՛, ինչպէս ցոյց են տալիս վերջին 4 դարերի բոլոր յայտնի փաստերը, - 1848 թուին արեց վերջին ճիգը, որի անյաջողութիւնը պիտի ապացուցանէ, որ Բոհեմիան կարող է գոյութիւն ունենալ միմիայն իբր բաղադրիչ մաս Գերմանիայի, թէ եւ նոյնիսկ նրա բնակիչները շարունակէին էլի մի քանի դար խօսել ոչ գերմաներէն, այլ չեխերէն»:

Կրկնում ենք՝ չի կարելի եղթադրել, ու Մարքսն այդքան թոյլ լինէր ընդհանուր պատմութեան մէջ, դա իր դաւանանքն է, որ կուրացրել է նրան:

Կարլ Կաուցկին¹⁵, այդ եւ միւս յօդուածների տպագրութեան յառաջաբանում յատկապէս խօսում է չեխերի առթիւ եւ խոստովանում է Մարքսի արած սխալը. նա ընդունում է, որ չեխերն ունեն կուլտուրական ազգի բոլոր յատկութիւնները: Եւ ինչպէս յիշատակներ, երբ կեանքի դասը տուել էր արեւի լոյսի նման պարզ ու փայլուն փաստեր:

Առաջ բերած կտորի մէջ ամենից հետաքրքրական մասը կազմում են հետեւեալ բառերը. «Թէ՛ եւ նոյնիսկ նրա բնակիչները շարունակէին էլի մի քանի դար խօսել ոչ գերմաներէն, այլ չեխերէն... Պէ՛տք է արդեօք բացատրել այդ պարզ ու մեկնելու անկարօտ խօսքերը. պէ՛տք է ասել, որ դրանք Մարքսի «խորհուրդ խորհին» են, նրա համոզումը, որ չեխերը պիտի վերջ ի վերջոյ գերմաներէն խօսեն, որ բոլոր մանր ազգերը պիտի կլանուեն, ձուլուեն խոշոր ազգերի մէջ, պիտի կենտրոնանան: Չարդարացաւ այդ գուշակութիւնը չեխերի վերաբերմամբ:

Դաժան է իրականութիւնը. նա յաճախ է փշրել եւ դեռ փշրում է սխալ տեսութիւններն հաւատալիքների (դոգմ) սիրուն, միաձոյլ կառուցուածքները:

Նոյն գրքի մի այլ յօդուածում, «Սնգար-Վէնգրիա» վերնագրով, Մարքսը հետեւեալն է գրում. «Ֆրանսական պրոլետարիատի առաջին ապստամբութեան հետ միասին աստրիական գերմանները եւ մաջարներն ազատ կը լինեն եւ արինալի վրէժ կը լուծեն սլաւոն բարբարոսներից: Ընդհանուր պատերազմը, որ այն ժամանակ տեղի կ'ունենայ, տաշեղի նման ջարդ ու փշուր կ'անէ այդ սլաւոնական միութիւնը եւ կ'ոչնչացնէ այդ բոլոր մանրիկ, եզագլուխ (stierkopfigen) ազգերը, մինչեւ իսկ նրանց անունները: Մօտակայ համաշխարհային պատերազմը կը ստիպէ ոչնչանալ ոչ միայն ռեակցիոն դասակարգերն ու դինաստիաները (թագաւորող տուն), այլեւ նա կ'ալէ երկրի երեսից ամբողջ ռեակցիոն ազգերը» (6):

«Եզագլուխ ազգեր» - ահա մի նոր հայիոյանք, ուղղուած մանր ազգութիւնների հասցէին: Այդ հայիոյանքը գալիս է ցոյց տալու, թէ ինչպիսի թոյն կար Մարքսի սրտում կուտակուած՝ ընդդէմ մանր ազգերի: Նա ուզում էր, հոգով սրտով տեսնում, որ այդ բոլոր մանր ազգերը ձուլուեն, կլանուեն, որպէսզի իր թէոքին (տեսութիւն) արդարանայ եւ ինքը գոչէ. «Պրոլետարներ բոլոր երկրների միացէք»: Այդ ֆրազում էլ

աչքի է զարնում մի բան. ինչպէս Մարքսը չէր ըմբռնել ազգ եւ ազգային ու միջազգային շարժումները: Նա կոչ է անում պրոլետարներին aller Lander (բոլոր երկրների) եւ ոչ՝ բոլոր ազգերի: Նա խօսում էր մանր ազգութիւնների մասին, արհամարհում, ծաղրում, նրանց ոչնչացումը գուշակում, առանց նոյնիսկ հեռաւոր կերպով ըմբռնելու այդ հսկայական պրոբլեմը, ազգային ահաւոր խնդիրը:

Այդ բոլորն առաջ բերելով, Դ. Պասմանիկը¹⁶, հրեայ սիոնիստ, բայց շտրիալի գրող, նկատում է. «Չենք խօսում այն մասին, որ այդ բոլոր մարգարէութիւնները չիրականացան, բայց մենք կ'ուզենք մատնացոյց լինել Մարքսի իսկապէս հանճարեղ գիտի վրայ՝ «ռեակցիոն ժողովուրդներ»: Իսկ այսօր դուրս է գալիս, որ այդ ռեակցիոն ժողովուրդներն ունեն մարքսիստ պրոլետարիատ» (7):

«Եւ՛ իսկապէս, ինչ է նշանակում ռեակցիոն ժողովուրդ, ռեակցիոն ազգ: Եթէ մի ժողովուրդ յետամնաց է, դա դեռ չէ նշանակում, որ նա ռեակցիոն է, յետադիմական: Նա յետամնաց է, բայց, նրա մէջ անշուշտ կը լինեն որոշ դասակարգեր ու որոշ կուսակցութիւններ, որոնց ձգտումները կը լինեն յառաջադիմական: Ճշմարիտ է, օրինակ, Թիւրքիայում մի յառաջադիմական կուսակցութիւն կարող է դնել այնպիսի պահանջներ, որոնք Անգլիայում նման են պահպանողականների, կամ նոյնիսկ յետադէմների: Սակայն դա չէ խանգարում այդ կուսակցութիւնն անուանել յառաջդիմական՝ ի հարկէ Թիւրքիայի համար: Յառաջդիմական բառերը պարունակում են իրենց մէջ յարաբերական իմաստ՝ համաձայն տեղի ու ժամանակի:

Եթէ որեւէ սլաւոնական մանր ազգութիւն չէ մասնակցել 1848-ի յեղափոխութեանն Աստրիայում, դա երբեք չի կարող հիմք ծառայել մի գիտնականի անուանելու այդ ժողովուրդը ռեակցիոն, յետադէմ: Ինչ կը հրամայէիք սլովակներին, օրինակ, ոտով-գլխով կլանուէին այդ յեղափոխութիւնով եւ իրենց ազգութեան անդամների 3/4 մասը գնդակի բաժին անել տային, կտորել տային, ջքանային աշխարհի երեսից իբր ազգ, որպէսզի Մարքսը բարեհաճէր կոչել նրանց յառաջադէմ ժողովուրդ եւ ոչ ռեակցիոն: Կ'ուզէիք, որ 1905-06 թուերին Մոսկուայում եւ Կովկասում հրատարակուած սոցիալ-դեմոկրատական անգլէն «գինուած ապստամբութեան» ժամանակ հայերը յիմարանային եւ ոտով-գլխով խրուէին այդ ապստամբութեան մէջ, մատնելով ջարդի երկիւղին հայերի առնուազը կէտը... Ո՛չ, ես ցանկանում եմ ազատ Ռուսաստան, ազատ ու երջանիկ Թիւրքիա, միայն մի պայմանով, որ ես էլ, իբր հայ ազգ, պաշտպանեմ իմ օրգանական ազգային ամբողջութիւնը եւ օգտուեմ այն բոլոր բարիքներից, որ տալիս է ապակենտրոն իրաւական պետութիւնը, որ այնուհետեւ ես էլ իմ ազգի ներսում, խաղաղ ու հանգիստ, կազմակերպեմ դասակարգային կոիւր յանուն ապագայ հաւասարաւեր կարգերի:

Մի անհատ իրաւունք ունի եւ նոյնիսկ պարտաւոր է զոհաբերել իր ենն ամբողջութեան բարօրութեան համար, իսկ մի հաւաքական ամբողջութիւն, մի առողջ ազգութիւն ողջակիզել, որպէսզի միւս ազգութիւնները լաւ ապրեն՝ դա ոճիր է մարդկութեան դէմ:

Չկան ռեակցիոն ազգեր կամ ժողովուրդներ, այլ կան միայն ռեակցիոն անհատներ եւ դասակարգեր:

Վերեւում բերուած բոլոր փաստերը ցոյց են տալիս, թէ ինչպիսի թունաւոր ատելութիւն է տաճում Կ. Մարքսը դէպի սլաւոնական մանր ազգերը: Թերեւս գտնուին մարդիկ, որոնք կարծեն թէ Մարքսը դէմ է ոչ բոլոր մանր ազգերին, այլ սլաւոնական մանր ժողովուրդներին, համարելով դրանց ունակցիոն, յետադիմական եւ այլն: Բերենք այժմ մի երկու օրինակ էլ այն ատելութեան, որ նա ցոյց է տալիս, օրինակ, դէպի դանիացիները, Սկանդինավիայի բնակիչները:

Մերինգը¹⁷ բերում է Մարքսի հետեւեալ խօսքերը, որոնք վերաբերում են 1860-ական թուերին, երբ Բիսմարկը վերակազմելով երիտասարդ Պրուսիայի բանակները, պատրուակներ էր որոնում Դանիայի ձեռքից խլելու Շլեզվիգ եւ Հօլշտայն նահանգները, եւ երբ ծնունդով դանիացի Մոլտկէն¹⁸ իր առաջին զինուորական քաջագործութիւնը բանեցնում էր իր սեփական հայրենիքի դէմ, լինելով պրուսական բանակում իբր հրամանատար:

«Սկանդինավիզմը կայանում է նրանում,- գրել է Մարքսը,- որ այդ երկրի ժողովուրդը ոգեւորում է դաժան, ծովահինական, կեղտոտ, հին հիսթասիան նացիոնալիզմով, այն խոր ծածկամտութեամբ, որն իր վարմունքով, այսինքն՝ կոպտութիւն անելով դէպի կանայք, լինելով մշտապէս հարբած վիճակում եւ ցոյց տալով արհիւսարբու կատաղութիւն, որին յաճախ փոխարինում է լալկան սենտիմենտալիզմը... Պատերազմը Դանիայի դէմ՝ իսկապէս յեղափոխական պատերազմ է» (8):

«Գերմանիան լաւ է անում, որ ճնշում է Դանիային: Դանիացիներն ու սկանդինացիներն հասարակ, թթու նացիոնալիստներ են: Գերմանիան պարտաւոր է կլանել նրանց, եւ լաւ է անում, որ նուաճողական պատերազմ է յայտարարել... Այդ ամբողջ քաղուածքն այնպիսի փառահեղ մտքեր է պարունակում իր մէջ, որ ամէն մի գերմանացի շովինիստ ուրախութեամբ կը ստորագրէ նրանց տակը:

Քննենք այժմ Մարքսի վերաբերմունքը դէպի իր սեփական ազգութիւնը, դէպի հրէաները, թէ՛ւ ըստ պրոֆ. Մասարիկի¹⁹ վկայութեան, Մարքսը մկրտուած հրէայի սերունդ է» (9):

«Հրէական հարցի մասին Մարքսը գրել է երեք անգամ. առաջինը 1844-ին «Հրէական Հարցի առիթով» յօդուածում, «Deutsche-Franz. Jahrbucher» թերթում, երկրորդը, «Մրբազան ընտանիք» գրքում (1845-ին) ուղղուած Հեգելի մի ուրիշ աշակերտի Բրունօ Բաուէրի դէմ, իսկ երրորդը «Նոր-հռենոսեան թերթում» 1848-1849 թուերին:

«Հրէական հարցի առիթով» յօդուածը Մարքսի հնագոյն աշխատութիւններից մէկն է, որի մէջ փայլում է նրա գրելու կտրուկ, յանդուգն եւ ինքնատիպ ձեւը: Դրանից զատ՝ նրանում փայլում է Հեգելի աշակերտն իր «հակադրութիւնների» պսպղուն բայց կեղծ տրամաբանութիւնով:

Բրունօ Բաուէրը Հրէական հարցը համարում էր ամբողջապէս աստուածաբանական հարց: Նա պնդում էր, որ պետութիւնը կրօն չպիտի ունենայ: Նա պիտի լինի բացարձակ անկրօն. այն ժամանակ նրա հպատակների քրիստոնէայ կամ մովսիսական լինելը նրա համար կը լինի բացարձակ անտարբեր, եւ հրէան ու քրիստոնէան կը հաւասարուեն օրէնքի առջեւ:

Մարքսը, քննադատելով Բաուէրին, ասում է, որ Բաուէրը կռում է քրիստոնէայ պետութեան, այսինքն՝ առհասարակ, կրօն ունեցող պետութեան դէմ, այն ինչ պէտք է կռուել առհասարակ պետութեան դէմ, որովհետեւ ներկայ պետութիւնը դասակարգային տիրապետութեան եւ կեղեքման գործիք է: Ճիշդ այսպէս էլ, կռուելով կրօնի ազատութեան համար, դուք չէք վերացնի հրէայի եւ քրիստոնէայի կրօնների տարբերութիւնը. պէտք է կռուել իր, այսինքն կրօնի դէմ, իբր այդպիսին, որպէս զի նա խանգարիչ տարր չհանդիսանայ հասարակութեան համար:

Մարքսը բոլորովին համակարծիք չէ Բ. Բաուէրի հետ, որ հրէական հարցը կրօնական հարց է: Այստեղ էլ, իբր միակողմանի տնտեսական մատերիալիստ, Մարքսն առաջ է մղում իր սիրասուն զաւակը, իր թէորին: Նա Հրէական հարցն ըմբռնում է համարեալ թէ անտիսեմիտների, հրէակերների նման: Հրէական հարցը կարծես նրա համար էլ, ինչպէս երբեմն դոկտոր Լիւրգէրի²⁰ համար Վիէննայում, կապիտալիզմի կամ անելի շուտ վաշխառուների հարց է:

«Ինչն է հրէութեան աշխարհական հիմունքը,- հարցնում է Մարքսը:- Գործնական կարիքը՝ էգօիզմը: Ո՞րն է հրէայի աշխարհական պաշտամունքը՝ սպեկուլացիան (կեղեքումը): Ո՞րն է նրա աշխարհային աստուածը՝ փողը»: «Ուրեմն,- եզրակացնում է նա,- Ազատուել սպեկուլյացիայից եւ փողից, այսինքն գործնական, իրական հրէութիւնից՝ կը լինէր ինքնազատագրում մեր ժամանակի համար»:

Իրա համար ինչ պիտի անել: Պէտք է ստեղծել այնպիսի հասարակական կազմ, ասում է Մարքսը, որի մէջ հնարաւոր չլինի ոչ կեղեքում, ոչ էլ դրամ (ուրեմն՝ սոցիալիստական կազմ), եւ այն ժամանակ հրէայի գոյութիւնն անհնար կը լինի, որովհետեւ այդպիսի կազմում հրէայի կրօնական գիտակցութիւնն ու համոզումներն օդը կը ցնդին: Թէ հրէան, թէ քրիստոնէան,- ասում է Մարքսը,- պատմականօրէն սերուած էակներ են: Սակայն. «Հրէաներն ազատագրում են այն չափով, ինչ չափով որ քրիստոնէաները հրէանում են», այսինքն դառնում են նրանց նման սպեկուլյանտ (կեղեքող) դրամապաշտ եւ էգօիստ: «Բորժուական հասարակութիւնն իր խորքերից մշտապէս արտադրում է հրէաներ», այսինքն կեղեքիչներ, սպեկուլյանտներ ու դրամապաշտներ: «Ո՞րն է ինքնըստիներեան հրէական կրօնի հիմքը: Գործնական կարիքը՝ էգօիզմը»:

«Այդ պատճառով հրէաների միաստուածութիւնը էապէս բազմաթիւ կարիքների բազմաստուածութիւնն է, որը նոյնիսկ ուրացութիւնը դարձնում է աստուածային օրէնքի առարկայ: Բայց գործնական կարիքը, էգօիզմը, բորժուական հասարակութեան սկզբունքն երեւան են գալիս մաքուր ձեւով՝ իբր սկզբունք, երբ բորժուական հասարակութիւնը լիապէս զարգացնում է իր միջից քաղաքական պետութիւն: Իսկ գործնական պահանջի եւ էգօիզմի աստուածը դրամն է: «Իրամն Իւրայլի խանդոտ աստուածն է, որի առջեւ չի դիմանայ ոչ մի այլ աստուածութիւն: Իրամն ստորացնում է մարդու բոլոր աստուածներին, դարձնելով նրանց ապրանք»:

Մարքսի կարծիքով՝ հրէան ազգութիւն չունի: Նրա ազգութիւնը վաճառականի, ընդհանրապէս դրամ ունեցող մարդու ազգութիւնն է: Հրէաների օրէնքը, որ ոտի տակ հող չունի, եւ մանաւանդ Թալմուտը, ոչ

այլ ինչ է, եթե ոչ կրօնական ծաղրանկար ուղի տակ հող չունեցող բարոյականության եւ իրաւունքի, զուտ ձեւական ծիսականութիւն, որով զգեստաւորում է իրեն էգոիզմի աշխարհը: Հրէական թալմուտականութիւնն ընդհանուր էգոիզմի ճիգովիտականութիւնն է: Ճարպիկորէն գանց առնել օրէնքը - ահա այդ աշխարհի կարեւորագոյն վարդապետութիւնը: Հրէութիւնն իբր կրօն, այլեւ չի կարող զարգանալ, որովհետեւ գործնական պահանջի աշխարհայեացքի կատարելութիւնը տնտեսականումը չէ, այլ գործնականում. նրա իմաստութիւնն իսկ գործնական է: Հրէութիւնը չի կարող ստեղծել նոր աշխարհ, որովհետեւ էգոիզմի գիտակցութիւնը կրատրական է ինքնըստինքեան, նա ընդլայնում է միայն սոցիալիստական յարաբերութիւնների զարգացման հետ միատեղ:

Հրէութիւնն իր զարգացման գագաթնակէտին հասել է բուրժուական հասարակութեան կատարելագործութեան ժամանակ եւ այն էլ միմիայն քրիստոնէական աշխարհում: Քրիստոնէութիւնը մարդու բոլոր ազգային, բնական բարոյական եւ թեորիական յարաբերութիւնները դարձնում է արտաքին: Միայն քրիստոնէութեան ժամանակ բուրժուական հասարակութիւնը կարող է լիապէս բաժանուել պետական կեանքից, ազատուել մարդկային բոլոր կապերից եւ նրանց տեղ դնել էգոիստական պահանջներ, մարդկային աշխարհը բաժանել ատումների, իրար թշնամօրէն հակադիր անհատների:

Քրիստոնէութիւնն առաջացել է մովսիսականութիւնից եւ նորից այժմ ձուլուել է նրա հետ: Սկզբից ի վեր՝ քրիստոնէան թեորետիք հրէա էր: Այդ պատճառով էլ հրէան գործնական քրիստոնէայ է. «Եւ գործնական քրիստոնէան նորից դարձաւ հրէա», ի հարկէ կապիտալիստական սոցիալական կարգերի շնորհով:

«Քրիստոնէութիւնը հրէութեան բարձրագոյն միտքն է, իսկ հրէութիւնը քրիստոնէութեան ստոր ուղիւիտար (օգտաւեր) գործադրութիւնն է»:

Քրիստոնէութեան առաքիլութեան էգոիզմը, որ ծարախ է յալիտենական ողորմութեանը, իր գործնական վերջաւորում ձեւով դառնում է հրէական ֆիզիքական էգոիզմ. երկնային կարիքը դառնում է երկրային, սուրբեկտիվիզմը (ներաշխարհ) դառնում էգոիզմ (եսասիրութիւն): Հրէայի յամառութիւնը եւ դիմացկունութիւնը բացատրում է ոչ թէ կրօնով, այլ նրա կրօնի մարդկային հիմքով: Հրէայի կրօնը գործնական կարիքի իդէալական արտացոլացումն է: Եւ որովհետեւ հրէայի իսկական էութիւնը իրականացել է բուրժուական հասարակութեան մէջ, այդ պատճառով էլ այդ հասարակութիւնը չի կարող համոզել հրէային, որ նա էապէս կրօնական էակ չէ:

«Երբ հասարակութեանը կը յաջողուի ոչնչացնել հրէայի գործնական էութիւնը, շահագործութիւնը եւ նրա նախադրեալները, այն ժամանակ հրէան այլեւս անհնար կը լինի, որովհետեւ հրէութեան սուրբեկտիվ հիմքը՝ գործնական պահանջը կը մարդկայնանայ, որովհետեւ կը վերանայ ընդհարումը մարդու անհատական, զգայական գոյութեան եւ նրա տեսակի կամ սեռի գոյութեան միջեւ»:

«Հրէայի հասարակական ազատագրումը միաժամանակ հասարակութեան ազատագրումն է հրէութիւնից» (10):

Մարքսն այնպէս է ներկայացնում հրէութիւնն, ինչպէս Վիէնայի դոկտոր Լիւրզերը կամ ինչպէս Կրուշեանը²¹ եւ Պուրիշկեիչը²² Ռուսաստանում. իբր թէ հրէութեանը յատուկ է կեղեքումն ու շահագործումը այն աստիճանի, որ նրա կրօնի էութիւնն անգամ գործնական էգոիզմ է: Միթէ նոյն գործնական էգոիզմը չէ նաեւ Մահմետի կրօնի, քրիստոնէութեան, բուդդայականութեան եւ, կարելի է վստահօրէն պնդել, բոլոր կրօնների հիմքերը: Կրօնը վերուստ տրուած չէ, այլ ծնունդ կեանքի պահանջների, մի տեսակ միջոց գործնականում կեանքի կռիւր մղելու գերբնական գորոյթիւնների օժանդակութեամբ: Հրէութիւնը, այն էլ հրէութեան մի չնչին մասը, կապիտալի ներկայացուցիչները իրենց բնատրութեան այդ վատ գծերն ստացել են՝ շնորհիւ իրենց կրած երկհազարամեայ դեզերումների, տառապանքների, լլկանքների ու հալածանքների:

Վերջապէս զուտ անտիսեմիտական է Մարքսի այն դիրքը, որ բռնել է նա դէպի հրէաները, որովհետեւ ամէն տեղ հրէայ ասելով, նա ըմբռնում է լոկ շահագործութեամբ պարապող, նրա համար կարծես գոյութիւն չունի հրէայ բանտոր, հրէայ արհեստաւոր, որոնք այսօր համաշխարհային պրոլետարիատի շարքերում հսկայական դեր են կատարում եւ համարեա ամէն տեղ առաջին դիրքերում են կանգնած:

Ի հարկէ՝ մենք չենք կասկածում, որ Մարքսն իր համոզումներով անտիսեմիտ էր. Նա, իբրեւ սոցիալիստ, չէր կարող անտիսեմիտ լինել: Սակայն նրա թեորիքն՝ տնտեսական մատերիալիզմը եւ նրա ցենտրալիզմն ստիպել են նրան ընկնել նոյն սխալ, նոյն կեղծ տեսակէտի վրայ, որի վրայ կանգնած են անտիսեմիտները, ի հարկէ բոլորովին այլ դրդապատճառներից ստիպուած:

Բացի այդ Հեգելեան դպրոցի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մէկը՝ Լիւդվիգ Ֆոյերբախը²³, որի ազդեցութիւնը չափազանց զօրեղ էր Մարքսի եւ Էնգելսի սկզբնական գործունէութեան, կամ անելի ստոյգ է ասել, նրանց զարգացման ու բնութագծերի կազմակերպութեան վրայ, նոյնպէս զբաղուել է Հրէական հարցով եւ տուել է հրէաների նոյնատեսակ նկարագիր, միայն աստուածաբանական բացատրութիւններով: Մարքսն իր ուսուցիչ նկարագրական եւ գործնական մասերը վերցրել եւ ապա Հեգելի²⁴ փայլուն, բայց տրամաբանօրէն կասկածելի «հակադրութիւն»-ներով համեմել ու կազմել է իր յօդուածը «Հրէաների մասին»:

«Մարքսի բացատրութիւնները փայլուն են, բայց համոզեցուցիչ չեն,- իրաւացի կերպով նկատում է պրոֆ. Մասարիկը:- Իսկապէս ասած, նրանք շատ անելի ճարպիկ են, քան այդ վայել էր մի այդպիսի կարեւոր հարցի էապէս լուրջ քննութեանը» (11):

«Հրէութեան մէջ Մարքսը տեսնում է միմիայն կապիտալիզմի, շահագործման խնդիր: Հրէութեանը կապող միակ տարրը կրօնն է, նրա էգոիստ կրօնն իր «ակն ընդ ական»-ով: Նա բացարձակ մեթոմ է հրէութեան մէջ ազգային որեւէ կապ: Ճշմարիտ է, հրէութիւնը կորցրել է իր մայրենի լեզուն, բայց ինչպէս արդէն ապացուցել ենք, միայն լեզուով չի սահմանափակում ազգութիւնը: Կան եւ այլ որոշիչ պարագաներ, որոնց մէջ «ազգային ոգին» առաջնակարգ

տեղ է բռնում: Իսկ այդ միատեսակ ազգային ոգին հարստորէն կայ, գոյութիւն ունի հրէութեան մէջ: Բոլոր հրէաները գիտակցում են, որ իրենք մի ազգ են, թէև ցրուած ու յարահալած: Հրէութիւնն ամէն տեղ ունի մի այնպիսի ցայտուն ազգային բնոյթ, որը չնկատելի դիտող մարդու համար անհնար է: Իսկ նրանց գրեթէ երկհազարամեայ տառապանքներով հիսուած անցեալը... Իսկ ներկայ տառապանքների ու արցունքի ծովը, որի մէջ միւս բոլոր ազգութիւնները թերեւս վաղուց խեղդուած կը լինէին...:

Մարքսը յատկապէս դէմ չէ հրէութեան, այլ, դէմ լինելով առհասարակ բոլոր մանր ազգութիւններին, նա կողմնակից է հանդիսանում նաեւ հրէաների ձուլման: Եւ այդ իր կանխակալ տեսական համոզումը նա համեմատում է այնպիսի արամիտ մտքերով, ինչպէս այն, որ քրիստոնէութիւնն արտադրում է իր սեփական հրէաները, այսինքն իր շահագործիչները:

Մինչև օրս էլ Կ. Կառուցկին, Մարքսի այդ տաղանդաւոր աշակերտը, հրէութիւնը համարում է ոչ թէ ազգային մի միութիւն, այլ լոկ կրօնական համայնք, որի միակ կապը կրօնն է՝ յուղաիզմը կամ մովսիսականութիւնը: Այն ինչ մկրտուած կամ քրիստոնէութիւնը ընդունած հրէան բացարձակ ոչնչով չի տարբերում մովսիսական հրէայից ազգային բնոյթի տեսակէտից: Այդ համոզումը հեգելեան դպրոցի՝ Ֆոյերբախի, Բրուսօ Բաուէրի եւ Մարքսի թողած պատմական ժառանգութիւններից մէկն է, անելի շուտ մի նախապաշարում, քան մի համոզում:

Սլաոնական, սկանդինաւեան եւ հրէական ազգութիւնների մասին Մարքսի գրութիւններից բերած կտորները լիապէս բաւական են ցոյց տալու Մարքսի թշնամական տրամադրութիւնը դէպի մանր ազգերը: Այդ կտորներից պարզ երեւում է նրա կարծիքը, նրա երկրպագութեան առարկան՝ կենտրոնացումը: Մանր ազգութիւնները դատապարտուած են մեռնելու. նրանք պիտի ձուլուեն խոշոր ազգութիւնների մէջ. մարդկութիւնը, տնտեսական պայմանների կենտրոնացման հետ միասին պիտի կենտրոնանայ աստիճանաբար. մանր ազգերը, ձուլուելով, պիտի կազմեն անելի եւ անելի խոշոր ազգեր եւ երեւի այդ պրոցեսի տրամաբանական ելքը լինելու է ամբողջ մարդկութեան մէկ հօտ եւ մէկ հովի դառնալը:

Այսպէս ուրեմն՝ «Մանիֆէստից» մեր բերած յայտնի կտորի բոլոր մթութիւնները պարզուեցին: Մարքսը դէմ է հայրենիքի գաղափարին. մանրիկ, ջոկ-ջոկ հայրենիքներ չպիտի գոյութիւն ունենան, որովհետեւ նրանք վնասակար են իբր ներկայ բուրժուական պետական միութիւններ, որքան նրանք արագ չքանան, այնքան անելի կ'արագանայ մասնաւոր սեփականութեան վերացումը, որովհետեւ ներկայի պետութիւնները մասնաւոր սեփականութեան ժանդարմներն են: Այստեղ էլ աշկարայ է Մարքսի սխալը. նրա համար պետութիւնը, պետական տերիտորիան իր սահմաններով, իր սահմանային բերդերով, իր գօրքերով, իր մաքսատներով և ամբողջ վոհմակ պաշտօնեաներով՝ նոյնն է ինչ որ հայրենիքը, ազգ կոչուած՝ մի մեծ մարդկային համախմբման բնակավայրը: Եւ նա դէմ է այդ հայրենիքին, որովհետեւ բանտորն այնտեղ սեփականութիւն չունի: Հայրենիքները (ի հարկէ Մարքսի

հասկացած հայրենիքները) հանդիսանում են խոշոր խոչընդոտներ սոցիալիզմի իրականացման: Ուրեմն՝ պիտի տապալին այդ հայրենիքները:

Նա դէմ է եւ ազգութեան գաղափարին: Ազգութիւնը եւս դէմ է տնտեսական կեանքի կենտրոնացմանը: Նա, առհասարակ, ապակենտրոնացում է մարդկութիւնը եւ ոչ նպաստում նրա ամբողջութեանը: Ինչ էլ որ լինի, օր աուր կենտրոնացող տնտեսական յարաբերութիւնները հրամայօրէն կենտրոնացում են ազգերին, նրանց միաձուլում, մի ամբողջութիւն կազմում. ստիպում նրանց իրար խառնելու, մէկ հօտ եւ մէկ հովի կազմելու: Սոցիալիզմի արագ իրականացման տեսակէտից, ուրեմն, անհրաժեշտ է մանր ազգութիւնների ձուլումը կամ, ինչպէս ասում են, ասիմիլիզացիան: Բանտորութիւնը, ինչ վերաբերում է մանր ազգութիւններին, պիտի տրամաբանօրէն լինի ապազգային, եթէ ոչ, նա չի կարող ընդունել ուսուցչի տաժած քէնն ու արհամարհանքը դէպի մանր ազգերին: Տրամաբանօրէն մտածելով, պիտի ասենք, որ վերջ ի վերջոյ, խոշոր ազգերի պրոլետարներն էլ պիտի դառնան ապազգային, բոլորը պիտի կլանուեն մարդկային ամբողջութեան մէջ:

Այստեղ էլ աշկարայ է Մարքսի սխալը: Նա չի ըմբռնել ազգային կոչուած խնդիրը: Ազգը եւս՝ նա շփոթել է պետութեան գաղափարի հետ: Պետութիւններն, այդ կենտրոնանում են եւ, թերեւս, եթէ մարդկային կեանքի զարգացումն այսպէս ընթանայ, շարունակուեն կրկին կենտրոնանալ: Բայց ինչպէս մի այլ տեղ մենք ապացուցել ենք (12), կենտրոնացման հետ միատեղ, պատմութեան ամբողջ ընթացքում, ընթանում է եւ ապակենտրոնացումը: Այդ կրկնակի շարժումը՝ կենտրոնացում եւ ապակենտրոնացում, ծառայում է հիմք եւ դրդապատճառ ֆէդերացիայի սկզբունքը դաւանողներին: Պետութիւնները կարող են կենտրոնանալ, հսկայական չափերի հասնել, համապատասխանելով տնտեսական կեանքի փոխանակութեան կամ շրջանառութեան համաշխարհային բնոյթին, իսկ այդ հսկայական ամբողջութիւնների ներսում գաւառներն ու նահանգները, համայնքներն ու շրջանները, իբր ազգային ու երկրային միութիւններ, կ'ապակենտրոնանան, կը լինեն ինքնավար, կը լինեն կիսազերիշխան, իբր դաշնակից մասեր եւ դա խիստ համապատասխան կը լինի տնտեսական մի շարք այլ երեւոյթների բնոյթին՝ արտադրութեան ապակենտրոնական կամ տեղական բնոյթին:

Ազգերը չեն, որ ենթակայ են կենտրոնացման, այլ պետութիւնները, որոնց ներսում ազգերին սպասում է եղբայրական ֆէդերացիան կամ անհատական՝ արտահողային (էքստերիտորիալ) սկզբունքով եւ կամ ազգ-երկրային խառն կազմով:

Իսկ մեծամեծ պետութիւններին ճակատագրօրէն սպասում է կամ ջարդ ու փշուր լինել՝ մանրանալ եւ կամ պահել իրենց արտաքին ամբողջութիւնը, ներսում ընդունելով ապակենտրոնական ֆէդերատիվ կամ դաշնակցական (դաշնակցային - ԿԽ) կազմ:

(Խաժակ, Գաբեգին, Ինչ է ազգութիւնը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 76-95)

(1) Չունենալով մեր ձեռքի տակ Մարքսի ու Էնգելսի

երկերի մեծ մասը, մեզ պակասած կտորները մենք քաղում ենք Մասարիկի, Պասմանիկի, Պոսսեի²⁵ գրքերից և այլ աղբյուրներից:

(2) Gesammelte Schriften von K. Marx und Fr. Engels, III Band.

(3) Gesammelte Schriften... III Band S. 249.

(4) Այդ մասին մենք խօսել ենք մեր «Դեպի Ֆեդերացիա» գրքում:

(5) Gesammelte Schriften, III. huan, Nationale Revolutionen, էջ 109

(6) Նոյն, էջ 245 — Ungarn.

(7) Տե՛ս «Ազգային հարցը սոցիալիստ-դեմոկրատների դատաստանի առջև» գրքույկը, էջ 9.

(8) «Geschichte der deut. Sozialdemokratie» IB. S 374 I Aufg.

(9) Տե՛ս «Մարքսիզմի փիլիսոփայական և ընկերաբանական հիմքերը» գիրքը, երես, 406.

(10) Հրեական հարցին վերաբերեալ վերլուծումը մենք առաջ ենք բերել ըստ պրոֆ. Մասարիկի, տեղ տեղ ուղղակի թարգմանաբար: Տե՛ս նրա յիշուած գիրքը, էջ 409-415:

(11) Նոյն գրքույկը, էջ 413:

(12) Տե՛ս «Դեպի Ֆեդերացիա» գրքի «Կենտրոնացում ու ապակենտրոնացում» գլուխը:

Հղումներ

- 1 Karl Marx (1818-1883 թթ.), գերմանացի փիլիսոփայ, տնտեսագետ, հասարակագետ, գրող, պոետ, քաղաքական լրագրող, սոցիոլոգ և հասարակական գործիչ - ԿԽ:
- 2 Friedrich Engels (1820-1895 թթ.), գերմանացի փիլիսոփայ, Կարլ Մարքսի ընկերը, համագործակիցը և համահեղինակակիցը: Էնգելսը Մարքսի հետ միասին զարգացրել է այն ուղղությունը, որն այժմ յայտնի է մարքսիզմ անունով - ԿԽ:
- 3 Bruno Bauer (1809-1882թթ.), գերմանացի փիլիսոփայ, աստուածաբան, Հեգելի ուսանող, արմատական ուսցիոնալիստ և քննադատ - ԿԽ:
- 4 Mikhail Alexandrovich Bakunin (1814-1876թթ.), ռուսական յեղափոխական Նարոդնայա Վոլյա կազմակերպության հիմնադիրներից, անարխիզմի խոշորագույն տեսաբան - ԿԽ:
- 5 František Palacký (1798-1876թթ.), չեխ պատմաբան և Աստրիայի գիտությունների ակադեմիայի անդամ, Աստրիայի Իտալիայի պատգամատուր: Չեխիայի ազգային վերածննդի շարժման նշանաբան գործիչ, «Ազգի Հայր» տիտղոսակիր - ԿԽ:
- 6 Բան (Ban, Бан, Bán), տեղական կառավարչի կամ պաշտոնյայի տիտղոս, որը համազօր է փոխարքայի (կամ վարչապետի), որն օգտագործում էր կենտրոնական և հարաային Երոպայի մի քանի նահանգներում - ԿԽ:
- 7 Ban Josip Jelačić von Bužim (1801-1859թթ.), Խորուաթիայի կառավարիչ (1848-1859թթ.) - ԿԽ:
- 8 Camarilla, արքունիք, ազդեցիկ պալատականների խումբ - ԿԽ:
- 9 Kossuth Lajos (1802-1894թթ.), Հունգարիայի նշանաբան պետական գործիչ, վարչապետ, ֆինանսների նախարար, յեղափոխական, մասնագիտությունը՝ իրաւաբան, լրագրող: Պայքարել է Հունգարիայի անկախության համար Հաբսբուրգների դեմ - ԿԽ:
- 10 Bernhard von Bülow (1849-1929 թթ.), գերմանական պետական գործիչ, դիանագետ: 1900-1909 թթ. եղել է ռայխսկանցլեր և Պրուսիայի մինիստր-պրեզիդենտ: Նրա կանցլերության ժամանակաշրջանում, նրա տեղեկություններ և անմիջական մասնակցություններ է իրականացրել հարիւր հազար հերերոյի ու տաս հազար նամայի կոտորածը Նամիբիայում՝ հերերոների և նամայների ցեղասպանությունը, 1904-1908 թթ.: Այստեղ ուշագրաւ է Գ. Իսաժակի զգոնությունը զանգուածային ռչնչացման հարցերի նկատմամբ - ԿԽ:
- 11 Новое время (Նոր ժամանակ), ռուսական թերթ: Տպագրուել է 1868-1917 թթ. Պետերբուրգում: Տարածել է սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նիւթեր Մարքսի «Կապիտալ»-ի մոտիվներով: Թերթը աչքի է ընկել նաեւ իր ռապիտական հայացքներով - ԿԽ:
- 12 Schlesien, պատմական պատմական երկրամաս Լեհաստանում՝ Օդեր գետի մոտ - ԿԽ:
- 13 Jan Hus (1371-1415 թթ.), չեխ եկեղեցական ռեֆորմատոր (քարենորոգիչ), բարձրաստիճան հոգեւորական, Կաթոլիկ եկեղեցու հակառակորդ,

- պապականության կատարած շահագործումների դեմ քննադատ, պայքարող: Նրան այրեցին խարոյկի վրայ - ԿԽ:
- 14 Josef Nikolaus Guntram Fürst zu Windisch-Grätz (1819-1876 թթ.), Աստրիական կայսրության բարձրաստիճան սպայ՝ գնդերալ և ռոհեման խոշոր հողատեր: Նա Վինդիշ-Գրատցի արքայազն Ալֆրեդ Լ-ի և նրա կնոջ Էլեոնորայի որդին էր: Գնեւրալ Վինդիշգրեցը ճշել է 1848 թ. Պրահայում չեխների ապստամբությունը, որի ընթացքում սպանուել է նրա մայրը, իսկ ինքը՝ վիրատուրուել է - ԿԽ:
- 15 Karl Johann Kautsky (1854-1938 թթ.), Գերմանական Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության (SPD) և Երկրորդ Ինտերնացիոնալի առաջնորդ, մարքսիզմի հռչակաւոր տեսաբան - ԿԽ:
- 16 Daniel Pasmanik (1869-1930 թթ.), Ուկրաինայի հրէա, սինոիստ, բժիշկ, բժշկագիտության դասախօս և գրող: Ռուսաստանում քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ (1917-1921 թթ.) Պասմանիկը կանգնեց Դեմիկիևի և Վրանգելի սպիտակ բանակի կողքին, որոնք ի դէպ, պատասխանատու էին համարում հրէաների կոտորածների համար: Աելի ուշ Պասմանիկը հետադուրեւ սինոիստական շարժումից - ԿԽ:
- 17 Franz Erdmann Mehring (1846-1919 թթ.), գերմանացի հրապարակախօս, մարքսիստ, քաղաքական գործիչ, պատմաբան: Գերմանիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրներից է: Ուսումնասիրել է հին յունական և գերմանական դասական փիլիսոփայությունը, քննադատել է Հարունանի, Ֆրիդրիխ Նիցշե, Արթուր Շոպենհաուերին և այլ, այսպէս կոչուած՝ «իդեալիստ» փիլիսոփաների հայացքները: Հրատարակության է պատրաստել Մարքսի և Էնգելսի երկերն ու նամակները, գրել է Մարքսի կենսագրությունը - ԿԽ:
- 18 Helmuth Karl Bernhard von Moltke (1800-1891 թթ.), պրուսական և գերմանական ռազմական գործիչ, գնեւրալ-ֆելդմարշալ, ռազմական տեսաբան, գերմանական միլիտարիզմի գաղափարախօս: Մոլտկէն Բիսմարկի աջակցութեամբ ամրապնդել է պրուսական բանակը: 1858-1888 թթ. եղել է գլխաւոր շտաբի պետ և հրամանատար Դանիայի (1864 թ.), Աստրիայի (1866 թ.) և Ֆրանսիայի (1870-1871 թթ.) դեմ պատերազմներում: Իր երկերում առաջ է քաշել պատերազմների անխուսափելիություն և նրանց «քաղաքակրթող» դերի մասին տեսություններ - ԿԽ:
- 19 Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937 թթ.), չեխոսլովակական պետական գործիչ, փիլիսոփայ, Պրահայի համալսարանի փիլիսոփայության պրոֆեսոր, աստրիական ռայխստագի պատգամատուր, Չեխոսլովակիայի Հանրապետության նախագահ (1918 թ.): Առաջին աշխարհամարտի նախօրէին աստրիական հակասեմականության դեմ ունեցել է հրապարակային ելոյթներ: 1918 թ. եղել է Չեխոսլովակիայի հակախորհրդային, ազատագրական ապստամբության կազմակերպիչներից: Նոյն թուականին ընտրուել է Չեխոսլովակիայի Հանրապետության նախագահ - ԿԽ:
- 20 Karl Lueger (1844-1910թթ.), Վիեննայի քաղաքապետ (1897-1910թթ.), աստրիական Քրիստոնեա- սոցիալիստների ղեկավար, որը նաեւ հակասեմական գաղափարների ակտիւ հետետորդ էր: Կ. Լիւրգերի անտիսեմական գաղափարները որոշակի ազդեցութիւն են գործել երիտասարդ Հիտլերի հայացքների ձեւաւորման վրայ - ԿԽ:
- 21 Pavel Aleksandrovich Krushevan (1860-1909 թթ.), ռուս լրագրող և պետական պաշտօնեալ: Նա ակտիւ «սեւ հարիւրեակային» էր և յայտնի էր իր ծայրահեղ աջ, ազգայնական և բացայայտ հակասեմական հայացքներով: Նա «Սլոնի երեցների արձանագրութիւնները» աղմկալի գրքի հրատարակիչն էր - ԿԽ:
- 22 Vladimir Mitrofanovich Parishkevich (1870-1920 թթ.), ռուս քաղաքական գործիչ, յայտնի է իր աջ ուլտրա-նացիոնալիստական և հակակոմունիստական հայացքներով: Դեկավարներից է «Մեւ հարիւրեակ» կիսառազմական կառոյցի, 1905 թ. ռուսական յեղափոխութայն ժամանակ: Ծառայել է Պետդումայում: Ֆելիքս Յուսուպովի և Դմիտրի Պաւլովիչի հետ մասնակցել է Գրիգորի Ռասպուտինի սպանութեանը 1916 թ. վերջին: 1917 թ. փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ «Մեւ հարիւրեակի» միակ ակտիւ առաջնորդ՝ Պոլիշկելեիչն ի վերջոյ միացաւ Սպիտակ շարժմանը և մահացաւ տիֆից 1920 թ. - ԿԽ:
- 23 Ludwig Andreas von Feuerbach (1804-1872 թթ.), գերմանացի փիլիսոփայ, մարդաբան, աթէիստ, Քրեազետ, քրեական իրավունքի մասնագետ - ԿԽ:
- 24 Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831թթ.), գերմանացի փիլիսոփայ, գերմանական դասական փիլիսոփայութեան կարևորագույն ներկայացուցիչներից մէկը, օբյեկտիւ իդէալիստական հիմքի վրայ դիալեկտիկայի համակարգուած տեսութեան հիմնադիրը - ԿԽ:
- 25 Arvid Rutger Fredriksson Posse (1820-1901 թթ.) շուէդ պետական գործիչ, Շուէդիայի վարչապետ (1880-1883 թթ.), Շուէդիայի գիւղատնտեսութեան թագաւորական ակադեմիայի, ֆիզիոգրաֆիկ ընկերութեան և Ռազմածովային գիտությունների թագաւորական ընկերութեան անդամ - ԿԽ:

Խօսքէն անդին

ՎՐԷԺ-ԱՐՄԷՆ

Ճարտարապետ, գրող, հրապարակագիր, «Հորիզոն»-ի ու «Հորիզոն գրական»-ի աւագ խմբագիր

Կարց կը տրուի, թէ խօսքէն անդին ի՞նչ գործ կ'ընենք, կամ ի՞նչ գործ պիտի ընենք:

Եւ հարցադրումը կարծես կը միտի նսեմացնել խօսքը, առանց որուն ի հարկէ գործը չի կրնար գոյութիւն ունենալ:

Չէ՛ որ, ի սկզբանէ էր բանս...

Թէեւ այս իրականութիւն է կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ, սակայն կեդրոնանանք հայ կեանքին, ազգային կեանքին վրայ:

Ճիշտ է, շատ կը խօսինք: Եւ բոլոր խօսքերը նոյնարժէք չեն: Անպայման իմաստուն խօսքեր ալ չեն: Սակայն կրնա՞նք առանց խօսքի անցնիլ գործի: Գործը ի՞նչ իմաստ կ'ունենայ, եթէ չէ առնչուած խօսքի մը, այսինքն նպատակի մը՝ կարիքի մը:

Ճիշտ է, առածը կ'ըսէ՝ քիչ խօսէ, շատ գործէ, իսկ միւս առածը՝ խօսքը առանց գործի մեռնալ է: Ասոնք ժողովրդական իմաստութեան ապացոյցներ են, որոնք սակայն վերապահութեամբ վկայակոչելու ենք, երբ մեր հարցերը կը քննարկենք:

Մեր պատմութեան ներկայ փուլին, հարցերու բարդութիւնը կը պատրադրէ, որ երկար մտածենք մեր անելիքին մասին: Այնքան ալ դիւրին չէ արագ կողմնորոշուիլ ու գործի անցնիլ:

Մեզ շրջապատող թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական պայմանները կը ստիպեն մեզ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկել զանոնք եւ զգուշութեամբ յանգիլ եզրակացութիւններու: Մեր երկրին վրայ ամեն կողմէ կը բանեցուին ամեն տեսակ ճշումներ՝ յարձակում, բռնագրաւում, տնտեսական շրջափակում, նոյնիսկ մշակութային խեղաթիւրում, որոնք կը սահմանափակեն մեր քայլերը:

Այդ բացասական երեւոյթներուն արագ հակազդելով կրնանք աւելի բարդացնել մեր կացութիւնը, լուծելու տեղ աւելի անլուծելի դարձնել մեր խնդիրները:

Մեր հայրենիքի իրավիճակին կը վերաբերին այս մտահոգութիւնները առաջին հերթին:

Սակայն ինչ կը վերաբերի մեր համայնքային, քաղաքական, կազմակերպական կամ կրթամշակութային առօրեայ աշխատանքային հարցերուն, իրաւամբ մենք պարտաւոր ենք աւելի ազդեցիկ դառնալ, աւելի արագ շարժիլ, աւելի գործադրելի լուծումներ գտնել ու գործել: Եթէ չենք յաջողիր այդպէս ընելու, այդ չենք կրնար անվարան վերագրել մեր պայմաններուն, մեր շրջապատին: Մենք մեր մէջ փնտռելու ենք մեր դանդաղումներու, յապաղումներու եւ թերացումներու գլխաւոր պատճառները:

Եթէ չենք գտնել անհրաժեշտ մարդուժը, եթէ կը պակսի անհրաժեշտ նիւթուժը, մանաւանդ եթէ չունինք գործադրութեան յստակ ծրագիր, մենք միայն մեզ կրնանք այպանել:

Մեզ՝ գուցէ առաջին հերթին այն մարմինները, զորս ընտրած ենք եւ որոնց վստահած ենք մեր աշխատանքներու կազմակերպումը:

Սակայն անպայման նաեւ մեզ՝ շարքայիններս, անդամներս, համակիրներս ու մասամբ նորին, եթէ մենք չենք ընդառաջեր ստանձնելու մեզի առաջարկուող պարտականութիւնները, ձեռնարկները եւ այլն, եթէ չենք մասնակցիլ կատարուող դրամահաւաքներուն, եթէ հեռու կը պահենք մենք մեզ մեր հաւաքական կեանքէն: Մարմինները անգոր կը մնան առանց հանրութեան, որ մենք ենք: Իսկ հանրութիւնն ալ պարտագանց կը մնայ իր իսկ մարմիններուն նկատմամբ:

Ուստի, ժողովներու մէջ թէ ժողովներէ դուրս, երբ իրաւամբ դիտել կու տանք, թէ խօսքէն անդին գործի չենք անցնիլ, ամենէն առաջ մենք մեզի՛ հարց տանք, թէ մե՛նք ինչ կրնանք ընել անձնապէս, ի՞նչ կրնայ ընել մեզմէ՛ իրաքանչիւրը:

Եւ խօսքէն անդին՝ առաջին հերթին մե՛նք ըլլանք գործի անցնողը: ■

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ

ՍՈՎԵՏԱՅԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ ԵՐԵՒԱՆ

(հատուած)

Անցեալը չէն սպաններ:
Գաղափարապէս հզօրներն ու ներկայով ու ապագայով հարուստները կը ձգեն զայն խաղաղ: Անայլայլ՝ իր սուտին ու իրաւին մէջ: Կը համարեն դէպի ետ արձակուած նետերը՝ գաղափարական անթոյլատրելի թշուառութիւն, ներկային առջեւ՝ ճշմարտութեան անզէն վիճակ: Երէկը իր հագուստներէն հանուեցնելն ու այսօրուայ շորերով հագուեցնելը՝ մտքի կիսամերկ երեխաներու խղճուկ խաղ մըն է, աւագներու վրայ պատ բարձրացնելու յիմար փորձ մը:

Անցեալը չէն սպաններ:
Եթէ կը վախճանք իր ճշմարտութիւններէն՝ զատ հարց:
Գեղեցկութեան ու Գիտութեան աւելի հեռու ու աւելի խոր էջքերով՝ կ'անչցնեն ան-

ցեալը, եթէ անպայման հարկ է: Առավելագոյն փայլով ու ներքին առավելագոյն կրակներով կ'անշքացնեն՝ անցեալը, եթէ անպայման հարկ է: Առավելագոյն փայլով ու ներքին առավելագոյն կրակներով կ'անշքացնեն՝ եթէ անհրաժեշտ է:

Հոգիին ու ժամանակին գրածը՝ դուր կ'ուզէք ջնջել հիմա տպարաններով: Չի ջնջուիր: Գրուածը գրուած է, ըսուածը՝ ըսուած: Անցեալը կրնայ դէպի ներկայ ճառագայթել, անցնիլ իր գօրութեամբ՝ իմաստներու նոյնիսկ յարձակողականի: Բայց ներկան՝ անցեալէն ոչինչ կրնայ փոխել, ոչ մէկ բանով ազդել վրան: Գաղափարական որևէ ցորեն դէպի առաջ կը նետեն ու ոչ թէ դէպի ետ:

Այս ինչ միջամտութիւն է նաև դէպի ետ, դէպի երէկուան խօսքը, գործը: Եւ սակայն ձեզմէ աւելի պոռացող կայ ամէն տեղ, վասն ոչ-միջամտութեան: Խաղաղ համակեցութեան այս երջանիկ օրերուն, ինչո՞ւ այս շատ անխաղաղ ընթացքը, ոչ ոք երջանկացնող: Խաղաղ համակեցութեան մէջ նորէն պայման է ուրեմն, որ մէկը մեռցուի, որպէսզի միւսին կեցութիւնը չըլլայ անխաղաղ: Միայն մարդ մը ու ուրիշ մարդու մը դիմակն են ուրեմն խաղաղ համակեցութիւնը լաւագոյնս իրագործողները: Պիտի շարունակէ՞ սուտ ըլլալ այդ աշխարհահամբաւ խօսքը, թէ պիտի հաճիք կիրարկել զայն նաև դուր:

ԵՂՈՒՄԻՆԻ ԳՈՅԱՃԵԱՆ,
2 ՆԱՄԱԿ, 1.-ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻՆ,
2.- ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՑ,
ՊԷՅՐՈՒԹ 1964, էջ 21-22:

*1990 թվականի օգոստոսի 8-ին
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը հայտարարեց,
Հայաստանում կազմակերպական կառույցի վերահաստատման մասին:*

ԴՐՕՇԱԿ